

Katona Csaba

A füredi Savanyúvíz

Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden

„Almádiban tulajdonképpen hármass társadalmi életet éltünk: 1.) a szűk családi életet, 2.) a rokonságunkkal, 3.) az Almádiban nyaraló közönséggel. Mind a hármat nagyon szerettük, és mivel volt olyan nap, hogy mind a hármat külön-külön is éltük, hát sohasem volt unalmas; de volt olyan nap is, hogy egyben bonyolódott le mind a három társadalomnak a szórakozása.” (Véghely Dezső visszaemlékezései)¹

Véghely Dezső történész, későbbi Veszprém vármegyei alispán a balatonalmádi családi nyaralásokra emlékezve mintegy koncentrikus körökként ábrázolta a fürdői mikrotársadalmat. E hármass felosztás bizonyonnyal bővíthető lenne például a fürdő vezetéseivel, a helybéliekkel vagy a hatóságokkal ápoltt kapcsolatok irányába is.² Megállapítása mindenestre tágabb horizonton is értelmezhető. A Balaton legkomolyabb tradíciókkal rendelkező fürdőhelye, az eleinte „csak” a földből fakadó gyógyvíz, majd a tó miatt is vonzóvá váló, az 1860-as évek derekán végrehajtott sikeres modellváltást, bővítést követően még inkább divatba jövő Balatonfüred esetében legalábbis jól alkalmazható értelmezési keretet nyújt. Számos forrás tanúsága szerint általános jellemzője volt a 19. századi füredi társas életnek a társadalom osztályai és különféle csoportjai között feszülő ellentmondás szembetűnő megnyilvánulása, amit a fürdővendégek számára rendelkezésre álló szűk fizikai tér csak még hangsúlyosabbá tett. Huszár Imre újságíró, későbbi országgyűlési képviselő, 1863-ban például keserűen ostromozta a „kasztszellemet, mely lehetetlenné teszi a magyarországi társaséletet általában, és a fürdőkben különösen, hol a szűk társaskör nem engedi, hogy a kinövések elpalástoltathassanak”.³

E jelenség többé-kevésbé minden fürdő esetében érzékelhető volt. „Hazai fürdőinkben a társadalmi élet árnyoldalai még pedig rang, állás, vagyon, születés, nemzetiség, s mi sajnos, de így van – vallásfelekezeti különbségek gyakorolják kártékony befolyásaikat” – korholta keserűen az általa tapasztalt fürdői viszonyokat 1885-ben Hasenfeld Manó, a Zólyom vármegyei Szliács zsidó fürdőorvosa.⁴

Füredet fent említett adottságai szinte predesztinálták arra, hogy az efféle ütközések különösen érzékeny terepévé váljon. A *Győri Közlöny* tudósítója, bizonyos Sz. M. 1861-ben szintén erre mutatott rá: „Általában kétlem, hogy legyen

¹ Idézi: Hudi 2019: 352.

² Erre nézve: Schleicher 2018: 120–148.

³ Huszár 1863: 71.

⁴ Hasenfeld 1885: 46–47. Idézi: Kósa 1997: 104.

a látogatott fürdők között még egy, hol az élet annyira egy pontra legyen szorítva, mint itt.”⁵ A fizikai tér szűkösségét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a szállodaként üzemelő Horváth-ház 1850. és 1851. évi számadásaiból kiderül, előbbi évben az arisztokrata gróf Forgách Antal és gróf Zichy Pál, a hétszemélynök Gosztonyi Pál éppúgy ott vett ki szállást, mint bizonyos Krausz Regina, Fischer Márkus vagy Hatschek úr és Soppe úr. A másik évben pedig gróf Festetich Béla és gróf Zichy-Ferraris Manó mellett igénybe vette a ház szolgáltatásait Schlesinger Lipót, Libfisch Róza és Grünhut Ignác doktor.⁶

Szükségszerű-e azonban, hogy amikor a különféle társadalmi csoportok képviselői nolens-volens osztozni kényszerülnek a behatárolt fizikai téren, az még élesebb kontúrokkal rajzolja meg az elkülönülést? Hasenfeld Manó fia, az apjához hasonlóan fürdőorvosi pályára lépő Oszkár 1899-ben Bártfafürdőn hasonló jelenségről számolt be, mint édesapja, igaz, ő megengedőbbnek bizonyult: „A társas fürdőélet, egészen úgy, mint más hazai fürdőben, hogy ugyan még kívánni valót, de majd idővel ez is megjavul.”⁷

Jelen írás keretét szétfeszítené, ha a fürdőközönség zömét kitevő középosztálynak a társadalom kevésbé szem előtt levő reprezentánsaival kialakuló alkalmi kapcsolatait is vizsgálni kívánná: a félvilági alakok (hamiskártyások, szerencsejátékosok, szélhámosok, kerítők) és prostituáltak, valamint a nyaralók érintkezéseit.⁸ Ugyanez a helyzet a kéregetőkkel, a helyi lakossággal kialakult kapcsolatok, továbbá a fürdő vezetése és személyzete, illetve a vendégek közt kialakuló relációk esetében. Ezek közül talán az első lehet a legizgalmasabb, hiszen a demimonde korántsem szalonképes képviselőivel ápoltságú kapcsolatok könnyebben születtek meg az állandó környezet kontrolljától távol, a kevésbé feszes életvitelt lehetővé tevő üdülőhelyen. E helyt azonban elsősorban a vendégek egymás közötti kapcsolatainak bemutatására szorítkozom. A fürdő csak háttérül szolgál, a vizsgálat azokra a társadalmi osztályokra és csoportokra irányul, amelyek dominálták a vendégsereg összetételét. A fürdő így csak annyiban kap szerepet, amennyiben az befolyást gyakorolt a relációk és interakciók kialakulására, erősítette vagy gyengítette azokat, megszabta azok ütemét, irányát, határait.

Balatonfüred fürdőjét közösségi térnek, a félnyilvánosság⁹ terepének tekintjük. Azon belül, elfogadva Kiss Zsuzsanna megállapítását, modern félnyilvános térnek, amelynek hagyományai mellett funkciói is megváltoztak, bővültek, modernizálódtak, és amelynek közönsége nem a feudális társadalom határvonalai mentén rekrutálódott, hanem a „belépés elsősorban a jövedelem függvénye lehetett”.¹⁰ Emellett, modellként alkalmazva Pierre Bourdieu mezőelméletét, egyértelműen társadalmi mezőként fogjuk fel a fürdői (fél)nyilvánosságot: Bourdieu

⁵ Gerencsér 1997: 73–74.

⁶ MNL VaML XIII.18/25. No. 273. és 372. A Horváth-ház 1850. és 1851. évi számadása.

⁷ Hasenfeld 1899: 14. Idézi: Kósa 1997: 104.

⁸ A témáról bővebben: Katona 2008c.

⁹ Gyáni 1999: 34–37; Kiss 2020: 48–53.

¹⁰ Kiss 2020: 214.

szerint a modern korban a társadalmi cselekmények – a kitűzött céljuk mentén – társadalmi alterek, mezők köré rendeződnek (politikai, kulturális, társadalmi stb.). A mező így az egyes társadalmi pozíciók közötti viszonyok összességét képezi.¹¹

Milyen mintázatok érvényesültek a fürdővendégek egymás közötti kommunikációjában, érintkezésében? Beszélhetünk-e lokális vagy szituációs viselkedésformákról, esetleg szituációs identitásokról? Mennyire nyílt meg az érintkezés útja a lazább életvitelt folytató, más szabályok keretei között viselkedő emberek között? Valóban a modern társadalmi érintkezés, a polgári viszonyok előmozdítója volt a fürdőhelyek közege? Vajon a szűkre szorított keretek megnyitották a kaput a közeledés felé, vagy éppen ellenkezőleg, a kívánt közelség szikrát csíhelt, nőtt a feszültség? Hogyan viszonyult ehhez a fürdő vezetősége, hogyan látták ezt a fürdővendégek, s miként ábrázolta a sajtó?

A kérdésekre azért érdemes választ keresni, mert a fürdőközönség révén a reformkor, az önkényuralom és a Monarchia társadalmának összetett kérdéseit lehet vizsgálni. Azt a kutatások¹² már tisztázták, hogy a füredi fürdőközönség, legalábbis ami a társadalmi térben értelmezhető részét illeti, zömmel a felső- és középrétegekből került ki a 19. század egésze folyamán. De – Kósa Lászlót idézve – a „vizsgálatból kikerekedett középréteg [...] a társadalom vagyoni és foglalkozási szerinti középső részét foglalja magába”.¹³ Ezek, Szekfű Gyula *Három nemzedékének* zseniális hasonlatával élve, „külön foltokban, egymástól elkülönözött zombékokon”¹⁴ ültek. A fürdő szűk terén azonban e zombékok – képnnyelven szólva – közelebb kerültek egymáshoz, a közelség pedig interakciók sorát indította el. Kérdés azonban, ahogy már utaltunk rá, hogy milyeneket?

A COTTÉRIÁK: „EGYMÁS MELLETT, DE NEM EGYMÁSSAL”

Tarczy Lajos, a Pápai Református Kollégium tanára szerint 1836-ban Füreden „mágnás és nemes, a gazdagabb s szegényebb nemes, polgár elkülönözve állanak egymás mellett, de nem egymással, s mindenik megtartja saját bélyegét”.¹⁵ Bár Tarczy nem használta, de a füredi társas életet érő kritikák kulcsfogalma a „cotteéria” (vagyis klikk, illetve – többé-kevésbé – zárt társaság). Használata számos szöveghelyen tetten érhető, de talán leginkább Haraszthy Samu *Életképek* című, 1843-ban megjelent írása nyomán vált ismertté.

Haraszthy kétségkívül szubjektív leírásában túl tudott lendülni a sommás megállapításokon. Kritikája nem merült ki parttalan dohogásban, cizelláltan írta

¹¹ Bourdieu 1985.

¹² Petneki 1982, 1991; Hudi 1989; Kósa 1997, 1999; Kovács 2013; Lichtneckert 2013; Katona 2014, 2016; Kerényi 2017; Schleicher 2018; Kiss 2020.

¹³ Kósa 1997: 104.

¹⁴ Szekfű 2020: 275.

¹⁵ Tarczy 1836: 753.

körül, ő hogyan osztotta fel a fürdőközönséget, amelyben „minden embernek megvan a maga osztálya, mellyen rá nézve sem innen, sem túl nincs – fürdői üdvösség!”. Haraszthy önálló cottériának tekintette az arisztokráciát: „Kit az istenek nem ajándékoztak meg báró, gróf, herceg stb. címekkel; avagy kinek nem juttattak némi feltolakodási hajlamot: az itt sem közeledhetik büntetlenül azon ámbraleghez, melyben e cotteria él és mozog.” Másik cottériának tekintette a hivatalviselő vármegyei nemességet és körüket: „megyei főfőtáblabírák, a szolgabírákon és esküdteken keresztül le egész a kaputos, de nem tisztviselő közbirtokosokig, minden hozzájuk tartozó fi- és nővéreikkel”.¹⁶ Ennek tagjait Haraszthy Zala, Somogy, Veszprém, Vas és Fejér vármegyei illetőségüként írta le, az ő létszámukat látta legnagyobbknak.

Horváth Bálint bencés szerzetes 1848-ban megjelent munkája ezt megerősíteni látszik (csakúgy, mint a fürdővendégek lakóhelyi megoszlásával foglalkozó szakirodalom): „a szomszéd Veszprém, Fejérvár, s Pest megyei lakosság igen látogatott mulató helyévé is növekedett”.¹⁷ A partikularizmus jeleként értelmezhető, hogy néha hivatalos ügyekben is Füred lett Zala vármegye eljárásainak helyszíne, ám csak nyáron, amikor a szórakozási lehetőségeket ki lehetett aknázni: „mindenkor csak nyáron, a balatonfüredi Savanyúvíz divatja alatt”.¹⁸

A füredi fürdőt bírálók táborát gyarapította Mikszáth Kálmán, akinek 1884-ben kelt sorai is e réteget ostorozzák: „A vidéki dzscentri dominál ott, s egészen a vidéki fürdők bélyegét s idegenek szemében tűrhetetlenségét nyomja rá a gyönyörű fekvésű helyre. Az egymás közt ismerős dzscentri izolálja magát, a vezérszerepet viszi a fürdőben, és az idegeneknek otthontalanná teszi a helyet, mert még túlnyomó, s mert túlnyomóságát érezteti.”¹⁹

A harmadik cottéria magvát a leginkább Pestről érkező polgárok alkották Haraszthy szerint, amelyet „az első cotteria tagjai talán csak azért sem akarnak Füreden ismerni, nehogy farsangi hiteljegyeikre emlékeztetve, a forrás gyógyereje csökkenését legyenek kénytelenek tapasztalni”. A negyedik és ötödik cottériába a zsidóságot sorolta (nem feltétlenül világos, miért számolt két cottériával), akik a „három előbbtől általában: úgy egymástól is szorosán a szerint választják el magokat”. Hatodik cottériának a szerencsejátékosokat nevezte, velük azonban, mint ahogy jeleztük, nem foglalkozunk részletesen.²⁰

A másik dokumentum, amely a cottéria szót beemelte a köztudatba, Kossuth Lajos fürdőlevele volt,²¹ amelyben hasonló jelenségről számolt be 1842-ben:

¹⁶ Haraszthy 1843: 105.

¹⁷ Horváth 1848: 13.

¹⁸ 1836. MNL OL H 13. 1. tét. 386. Zala megyei birtokosok felirata a nádorhoz, a karokhoz és a rendekhez. A forrás megtalálásáért és rendelkezésemre bocsátásáért Hermann Róbertnek mondok köszönetet.

¹⁹ Mikszáth 2015: 21.

²⁰ Haraszthy 1843: 106–107.

²¹ Kossuth 1842. évi füredi tartózkodásáról: Petneki 1995.

„Füreden a társalgási hangulat feszes, gógös, különözgető – és valóban az a csömörtetig. Minden száz ember legalább is csinál különvált 20 cotteriát. [...] A pillanatnyi leereszkedés kegyelmes mosolya, lefelé azoktól, kik, ágaskodva járván, azt hiszik, magasabbak, nem hiányzik; valamint a kínverítékes törleszkedés sem fölfelé azoktól, kik, mivel hátuk örökké görnyedt, azt hiszik, alacsonyak.”²²

Kossuth leírása többletinformációt hordoz Haraszthyéval szemben. Kossuth ugyanis nem vitatta el a – jóllehet bizonyos határokon belül maradó, a kényszerű formalitáson és udvariasságon nem túlmutató – nyitottság létét az arisztokrácia részéről, illetve rámutatott az alacsonyabb osztályok felől megmutatkozó törekvésre, hogy kapcsolatot építsenek ki a magasabban pozicionált csoportokkal. A kényszerűségből résnyire nyitott ajtó azonban nem biztosított szabad átjárást, a vendégek többsége számára nyilvánvaló volt, hogy a nyitást nem alulról felfelé, hanem csak ellenkező irányból lehetséges eredményesen kezdeményezni. Slachta Etelka, a naplójáról híres soproni polgárlány özvegy édesanyjával nyaralt 1841-ben Füreden, ezt le is szögezte naplójában, egy olyan eset kapcsán, amelyben egy ismerkedési szándékot takaró kérést tagadott meg az egyébként bárói családból származó édesanyja: „Egyszerre hozzánk repül Andrassy grófné, anyám leánykori ismerőse. Oly igen szíves vala. Meskóné vele volt, s kéré, mutatná őt nekünk be. Igen udvarias! Mivel mi nem tolakodtunk a haute volée-hoz, ők keresnek fel.”²³

Slachta Etelka egy a későbbi férjével, Szekrényessy Józseffel folytatott évődő párbeszéde kapcsán is teljes természetességgel jegyezte fel, hogy a férfi szerint melyek azok a korlátok, amelyeket kockázatos, sőt szinte lehetetlen áthágni egy magasabb körökhöz tartozó családhoz közeledve. Erre báró Eötvös József későbbi felesége, a korábbi Békés vármegyei alispán Rosty Albert lánya, Ágnes családját hozta fel példának, holott a Rosty család nem tartozott az arisztokrácia soraiba, de társadalmi megítélésük magasra pozicionálta őket: „Ki nem gróf, az nem közelíthet hozzájuk! Én magam is a házba járok, csak múltkor ebédeltem ott – azonban ezek már a haute volée-hoz számítják magokat.”²⁴ Más kérdés, hogy amikor Rosty Ágneset bókkal illetve Szekrényessy, Etelka nőként azonnal ledominálta „vetélytársnőjét”:

„Azon pillantása a chassé-nal oly electrizáló, hogy az ember minden vére gyorsan kering; s ütere kettős erővel ver. [...] Na, várj! – gondolám magamban; tán csak nem Nesszi az egyetlen, kinek hatalmában e varázspillanat van? Ha szemem nem is oly szép, minő az övé – de a pillanat, de a kifejezés meglegyen. S valóban, úgy látszik, eltaláltam. Oly tüzes pillanat követé az enyémet s egy oly gyöngéd kézszorítás. Emellett látám, miként tódult a vér arcaiba – ah! Hát eltaláltam. Na, ez már jó!”²⁵

²² Kossuth 1842: 557.

²³ Katona (szerk.) 2008b: 26.

²⁴ Katona (szerk.) 2008b: 35.

²⁵ Katona (szerk.) 2008b: 39.

Visszatérve Haraszthy felosztásához: az nyilván árnyalható, ám a cottériák léte tagadhatatlan. A Csatáry Ottó álnéven író Kovách László az *Életképek*ben 1845-ben Deák Ferencet hozta fel pozitív példának mint olyan személyiséget, akinek társaságát mindenki keresi, társadalmi rangjától függetlenül. Írása már-már bántóan éles kritikája a Füreden tapasztalt viszonyoknak, amikor rámutat, hogy Deák is csak rövid időre és átmenetileg volt képes áthidalni a társadalmi törésvonalakat: „ő néhány napra összeolvasztotta a magokat egymás felett mindig magasabbnak képzelő rátartós köröket, s magyar barátságot lehelt az őt környezőkhöz; – de amint ő búcsút vett, minden ismét szétfoszlott, mindenki csak saját rangjábélire mert ránézni s társalogni”²⁶ Huszár Imre egyenesen úgy fogalmazott, hogy a fesztelen hangulat fő akadály a Füreden a rendi alapokon nyugvó elkülönültség: „megöli már magvában a társas életet s az ezzel összekötött élvezeteket a cotteria-szellem”²⁷. A Bukogáti (ál)nevű tudósító szintén 1863-ban illette cinikus kritikával a fürdőközönséget: „nagy részben dandykból s zsidókból áll; s az utóbbiak nem pusztán henyélő mulatók. A cottériák gyönyörűen díszlenek”²⁸.

A távolságtartásra utalt, ha közvetett módon is, a *Balaton-Füredi Napló*²⁹ 1861-ben, amikor a már bőven idény végének számító augusztusi napokat jellemezte azzal, hogy a fürdővendégek nyitottabbá váltak: „kevés a vendég, – nemigen válogatnak egymás közt, élnek halnak egymásért minden rang különbség nélkül”³⁰.

A vendégek is hangot adtak annak, hogy a kasztszellem mennyire romboló hatást tud gyakorolni a fürdői társas életre, ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy olyan forrást nem találtam, ahol saját magát valaki valamelyik cottéria tagjaként nevezte volna meg. Az ilyen megnyilvánulások legkönnyebben az 1836 és 1840 között vezetett balatonfüredi „panaszkönyv” (*Panaszok, javítások s szépítések javaslatoknak jegyzőkönyve*)³¹ segítségével ragadhatók meg. Ám a panaszok megfogalmazói a problémák okait nem ugyanabban látták. Szabó Dávid orvos a társadalmi viszonyokban vélte meglelni azok gyökerét: „a sok nagyságos és tekintetes asszonyosság és kisasszony és nagyságos s tekintetes uraság oly arisztokratai szigorúsággal tiltja az idegennek a legtiszteletesebb közelítését is, szorosán zárkózván jól ismert köréhez”³². Vele ellentétben Hengelmüller Mihály ügyvéd a Mikszáth által is kárhoztatott partikularizmust, a táblabírák beszűkültségét okolta: „A feszesség, melyről Füred régóta ismeretes, mind addig meg nem szűnhetik, míg Füredet csak honbéliiek vagy éppen szomszéd környékűek látogatják, akik egymást már előre ismervén, polgári állásukat, vagyonukat, sőt még kinézéseiket is latra mérik.”³³

²⁶ Csatáry Ottó: Utóhangok Füredről. *Életképek* 1845. október 18. 504–505.

²⁷ Huszár 1863: 67.

²⁸ Idézi: Kiss 2020: 220.

²⁹ Kiss 2020: 109–111.

³⁰ Hírharang. *Balaton-Füredi Napló* 1861. szeptember 30. 137.

³¹ Örzési helye: PBFL. Nyomtatásban megjelent: Hudi 2015.

³² Hudi 2015: 116.

³³ Hudi 2015: 117.

A fenti véleményekkel éles kontrasztot alkotnak azok az írások, amelyek azt a szilárd álláspontot képviselték, hogy a rendi társadalom korlátai nincsenek jelen Füreden. Nehéz utólag megítélni, hogy személyes jó tapasztalat, naivitás vagy a pozitív imázs építésének szándéka, illetve küldetése húzódott-e meg ezek mögött, vagy esetenként ezek elegye. 1845-ből kifejezetten idillinek hat a következő leírás a *Honderü* névtelenségbe burkolózó szerzőjétől: „Ama zárkózási szellem, mit e fürdő közönségének, tán nem ok nélkül szemére lobbantottak, elenyészett, s csakis annyiban létezik, mennyiben létezni mindenha fog, mennyiben ti. oly nagy népességű társaságnak föltétlen eggyé olvadása már magában képtelen gondolat.”³⁴

1854-ben egy racionális érv szolgáltatott szilárd alapot a patetikus értékeléshez a *Pesti Napló* szerzőjének:

„Azon országosan elterjedt véleményt, mintha Balaton-Füreden osztálygög s különzés uralkodnék s osztaná meg a közszellemet, – mi részünkről nem igazolhatjuk; csakhogy az ily fürdő vendégeinek nagy sokasága soha nem olvadhat egybe oly családdal, mint a kisebb fürdőhelyek közönsége. Itt bizony pénzéért mindenki egyenlően s fesztelen vidámsággal mulatozhat a maga ismerői körében, s a ragyogó mágnásnőt épen nem genirozza az, ha a zsidó kereskedőknek szintén ragyogó nejei vagy leányai tánczolnak vagy étkeznek vele egy sorban.”³⁵

A kasztszellelem visszaszorulását támasztotta alá Mangold Henrik, aki évtizedeken át praktizált Balatonfüreden, bár hivatalos fürdőorvos sosem lett belőle. Mangold 1876-ban hangsúlyosan a múlt részeként említette a kasztszellemet:

„Füred társadalmi tekintetben a korszellemmel halad. Évek előtt itt ugyan némileg rideg feszültségben nyilvánuló osztályszellem (Kastengeist) uralkodott, mely a kedélyeket ingerelte és így közvetve a gyógysikert károsította: most azonban a vendégek, nem tekintve a vallás- és rangkülönbséget, mindinkább közelebbi érintkezésbe jönnek egymással és főleg az idény kezdetén és végén úgyszólván egy családot alkotnak.”³⁶

Az ellentmondásokat egy kevésbé ismert és így kevésbé citált idézettel jellemeznénk végül. A végig tetten érhető kettős beszéd háttere végső soron az volt, hogy a rendi alapú társadalmi viselkedésformák hagyománya és a fürdővendégek egyenlőségének üzleti, illetve polgári elve szembekerült egymással. Hogy ki mire helyezte a hangsúlyt, a tradíciók kártékony voltára, vagy arra, hogy a fürdőhelyen erodálódnak a merev keretek, számos tényező függvénye lehetett. A *Nyír* című lap 1868. évi tudósítása roppant szemléletesen foglalta össze, hogy mennyire szembeszökő volt a rendi és a polgári társadalom értékrendjének ütközése:

³⁴ Hudi 2015: 203; Balatonfüred, nyárhó elején. Vidéki futár. *Honderü* 1845. július 22. 56–57.

³⁵ V. I.: Balaton-Füred, Jul. 26. *Pesti Napló* 1854. augusztus 1. 4.

³⁶ Mangold 1876: 301.

„[...] a fürdői szellem korszerűleg halad a társadalmi egyenlőség niveauja felé, s kezd mindinkább nagyvilági lenni. S ezen irány által Füred szép napjai le nem tűntek; elveszté, az igaz egyéni érdekét egyes körökre nézve, de ennek hamvaiból főnixként felkelt a nagyvilág számára. Ez újszülöttet a kasztszellem fenyegeti ugyan, de ha az lerontva lesz, – képződik és erősödik a társas szellem, mely összefűzi a fürdővendégek különböző s jelenleg ép össze nem függő disszonáns elemeit, melyek a társadalom minden rang fokozatát képviselik.”³⁷

EGYENLŐK ÉS EGYENLŐBBEK? A FÜRDŐ VEZETÉSÉNEK ÜZLETI SZEMLÉLETE

Radnai Dániel Szabolcs mutatott rá, hogy Eötvös Károly balatoni tárgyú munkái „a turizmus megítélése kérdésében felmutatják az ettől eltérő, más társadalmi csoportokhoz (nagyotkével rendelkező városi polgársághoz, kereskedőkhöz, iparosokhoz) kötődő térhasználat kritikáját”.³⁸ Ahogy Schleicher Vera fogalmazott: „A turizmusban születő rítusok következtében nemcsak az egyén, de akár egy társadalmi csoport társadalmi és morális helyzete is megváltozhat, és Victor Turner kifejezésével élve egyfajta antistruktúrát hoz létre.”³⁹ Annak, hogy a két értékrend szembekerüljön egymással, az vetette meg az alapjait, hogy a füredi fürdő vezetése következetesen igyekezett érvényesíteni azt az elvet, hogy az egyenlő pénzért egyenlő bánásmód jár a vendégeknek. E mögött, főleg az 1860-as évek derekától, kétségkívül meghúzódott a kapitalista, vagy akár vállalkozóinak is nevezhető szemlélet.⁴⁰ Ám ennek bázisa már korábban is egyfajta, ha nem is szigorúan, de többnyire következetesen alkalmazott, semleges hozzáállás volt. Écsy László, aki bő fél évszázadon át, 1835-től 1889-ig között állt a fürdő élén, 1867-ig fürdőfelügyelőként, onnantól fürdőigazgatóként,⁴¹ sok-sok éven át vezetett naplót.⁴² Ezt fellapozva fájdalmas érzéketlenségként hathat, hogy 1851. augusztus 13-án, a világi fegyverletétel évfordulóján jegyezte be a többek közt gróf Batthyány Lajos kivégzésében döntő szerepet játszó Franz Kempen von Fichtenstammnak szóló levél címzését német nyelven. Mindez minimum óvatosságot, de sokkal inkább teljes érdektelenséget jelez a forradalom emléke iránt. A roppant merev hivatalnok felfogásában 1848–1849 nem a szabadságért vívott heroikus küzdelmet jelentette, hanem azt, hogy tort ült a zabolátlan káosz a rend felett.

Écsy mereven célszerű, racionális és érzelemmentes hozzáállása hűen tükrözi a fürdőt tulajdonló bencés rend visszafogott lojalitását a mindenkori hatalomhoz.

³⁷ R. 1868: 2.

³⁸ Radnai 2018: 73.

³⁹ Schleicher 2018: 141.

⁴⁰ Vö. Klement 2012: 98–106.

⁴¹ Lichtneckert 2013: 191.

⁴² Katona (szerk.) 2008a; Lichtneckert 2008; Nagy 2020.

A rend törekedett rá, hogy apolitikus maradjon, bár lojalitását nem habozott kimutatni, amikor a helyzet azt megkövetelte. Így például 1852-ben, Ferenc József kampánykörútján, amikor az uralkodó érintette Balatonfüredet is.⁴³ Készültek Erzsébet királyné látogatására is, érzékelve annak pozitív hatását, ahogy azt Écsy sorai is igazolják: „Bayer tanácsos úr az új fürdőházat igen ajánlotta, azonban a felséges Császárné oly lakást óhajtana, amely a kertben van, vagy hozzá egy kert is van, s így a Hegedűs-féle villa ajánlatott, úgy látszik a Császárné ő felségének igen tetszett. [...] Császárné ő felsége minden körülmények közt fog Füredre jönni.”⁴⁴ Amikor pedig a porosz–osztrák viszony megromlása, a háború fenyegető közelsége miatt ez végül elmaradt, azt fájdalmas csalódásként élték meg: „felséges császárné május hóban nem jöhet Füredre, mert jelen bonyodalmas időszakban sem szeretett férjétől, felséges királyunktól és szeretett gyermekeitől nem akar távol lenni”.⁴⁵

Hűvösen tartózkodónak bizonyultak ellenben 1861-ben, amikor Zala vármegye képviselői a füredi fürdőn emlékeztek meg látványos keretek között gróf Teleki László és Palóczy László közel egy időben történt elhunytáról, a fürdő pedig hangos volt a fürdővendégek nem éppen politikamentes, negyvennyolcas szellemiségű megnyilvánulásaitól, amelyeket, az ország más részeihez hasonlóan, tetézett a magyaros viselet tüntető divatjának térhódítása.⁴⁶ A fürdő vezetősége se pró, se kontra nem foglalt állást.

Écsynek a pannonthalmi főapáthoz, Kruesz Krizosztomhoz 1866-ban írt levele azonban tisztán jelzi, hogy végső soron a politikai színezetű történéseket kizárólag a fürdő érdekeinek kontextusába helyezve értékelt a fürdőigazgató: „A politikai téren vagy inkább a háborúban bárcsak már valahára csend állana be, mert naponként rémültebbek lesznek vendégeink, s minden hírre el akarnak utazni, pedig vajmi nagy szüksége van az intézetnek, hogy adósságát kifizethesse, a füredi vendégekre.”⁴⁷

Az 1852. évi uralkodói látogatásra visszatérve: Kiss Zsuzsanna részletesen elemezte, hogy miközben annyi vendég egyik nap sem volt Füreden 1852 nyarán, mint az uralkodó ott időzésekor, a környékbeli potentátok közül sokan távol maradtak. Igaz, számolni kell azzal, hogy aki eljött, kisebb vagy nagyobb nyomás hatására tette, aminthogy azzal is, hogy nem minden távol maradó esetben indokolt tudatos demonstrációt, politikai motivációt feltételezni. Ugyanakkor mindezen interakciók esetében sem szabad elfeledkezni arról, hogy bár egyértelműen politikai, közéleti eseményekről volt szó, de a vendégek megjelenése

⁴³ PTE PEK TGYO KK KJ. Sz. V. I. 22. 16. Balatonfüredi vendégnévsor, 1852. Lásd még: N. N. 2018.

⁴⁴ MNL VEML XII.IV.h. 1. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonthalmi főapátnak. Balatonfüred, 1866. április 5.

⁴⁵ MNL VEML XII.IV.h. 1. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonthalmi főapátnak. Balatonfüred, 1866. május 5.

⁴⁶ Katona 2009.

⁴⁷ MNL VEML XII.IV.h. 1. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonthalmi főapátnak. Balatonfüred, 1866. július 22.

(vagy meg nem jelenése) az egymásnak szóló reprezentáció keretei között is értelmezhető, Richard Sennett szavaival: „Amikor a személyiség a közéleti szférában megjelent, a közéleti ember identitása kettéhasadt.”⁴⁸ Nevezetesen szemléelőre és közszereplőre, a szemléelő pedig saját magát, megnyilvánulásait is figyeli (ahogy másokét is). A társadalmi osztályok elkülönülése az uralkodó látogatása kapcsán is előtérbe került: „Megjelenési öltözetül a volt nemesi rend a magyar dísz öltönyt használni kéretik, ennek hiányát a fekete frakk, nadrág, mellény és fehér nyakkendő pótolják, az alsóbb rendű nép hasonlóul ünnepély ruháját veendi.”⁴⁹

A bencés rend fent taglalt racionalitása érvényesült abban a tekintetben is, hogy a fürdőt mindinkább vállalkozásként fogták fel és úgy is kezelték, gondosan ügyelve a bevétel és kiadás üzletileg kívánatos arányaira. Közvetve erre utalt Orzovenszky Károly fürdőorvos 1856. évi hivatalos jelentése is, amelyben kulcsfogalomnak tekintjük az „előhaladt polgárosultság”, illetve a „társalmi átalakulás” említését: „Hogy Balatonfüredet azon színvonalra emeljük, melyet az előhaladt polgárosultság, finomult ízlés, és életmód igényel, erre nézve élénken meg vagyunk győződve: hogy a létező gyógyerőket fokozni, a kényelem és társalmi átalakulás kívánalmainak megfelelni legelső feladatunk.”⁵⁰ Nem írható a véletlen számlájára az sem, hogy 1852-ben egy tihanyi hajókirándulás hirdetése az alábbiakat is hangoztatta: „Ezen sétautazásban 30 ezüstkrajcárnyi díj fizetésért mindenki részt vehet. Azon, némelyek által terjesztett hír, mintha kiszállás alkalmával a t. cz. vendégektől a kiszabottnál nagyobb díj vétetnék, ezennel a választmány által hamisnak nyilvánítatik.”⁵¹ Kifejezetten hangsúlyt kapott tehát annak a koholt vádnak a cáfolata, miszerint sérülne az egyenlő díjért egyenlő szolgáltatás princípiuma.

Mindezzel nem áll ellentmondásban, hogy a különféle fürdői szolgáltatások árai differenciáltak is lehetnek. Ezzel a fürdő vezetősége reflektált arra a tényezőre, hogy a vendégek nem nyúlhattak egyformán mélyen a pénztárcájukba. Itt ismét utalok Kiss Zsuzsanna terminus technicusára, miszerint a fürdő a félnyilvánosság modern terepe, és mint ilyen, közönségének rekrutációja ha nem is kizárólagosan, de döntő mértékben függött az anyagi viszonyoktól: „[...] a félnyilvánosság terei a legtöbbször valamilyen módon a fogyasztással kapcsolódtak össze [...] magas minőségű javakhoz és szolgáltatásokhoz csak a társadalom egyes csoportjai értek hozzá, míg mások vagy teljesen kívül rekedtek a modern fogyasztói piacon, vagy az alacsonyabb értékű árukat, szolgáltatásokat érték csak el”.⁵²

Hogy nem kizárólag az anyagi viszonyoktól függött a jelenlét, arra kézenfekvő példa, hogy a füredi fürdőközönség tekintélyes hányadát alkotó zsidóság

48 Sennett 1998: 212.

49 PTE PEK TGYO KK KJ. Sz. V. I. 22. 96. Bogyay Lajos megyefőnök röpirata. Zalaegerszeg, 1842. június 13.

50 Orzovenszky 1857: 1.

51 PTE PEK TGYO KK KJ. Sz. V. I. 22. 12. Gózhajói kirándulás. Balatonfüred, 1847. augusztus 4.

52 Kiss 2020: 52–53.

egy részénél a vallási előírások további korlátokat jelentettek. Őket azonban, mint látni fogjuk, a fürdő ezt figyelembe véve igyekezett maximálisan kiszolgálni.

Mindez pedig azt sejteti, sőt igazolja, hogy a füredi fürdőt átható vállalkozói szellem már a 19. század első felében is jelen volt. Ahogy pedig már többször hangoztattuk, az 1860-as évek derekától, amikor mind a tihanyi apáti (Simon Zsigmond), mind pedig a pannonhalmi főapáti széket (Kruesz Kizosztom) modern felfogású ember foglalta el, ez még inkább teret nyert. A fürdő 1865-től már nem a tihanyi uradalom részeként, hanem önálló üzleti vállalkozásként működött.⁵³ Ekkortól elsősorban nem a kényszer, hanem az előrelépés szándéka által diktált, a magasabb bevételt megcélzó fejlesztések vették kezdetüket: ezeket a lépéseket több külföldi tanulmányút nyomán újra és újra kezdeményezte az 1850-es évek elejétől a fürdő két lelkiismeretes és elkötelezett alkalmazottja, Écsy fürdőigazgató és Orzovenszky fürdőorvos. Utóbbi már 1853-ban határozottan foglalt állást, rámutatva, hogy a fürdő akkor lesz igazán jövedelmező, ha azt következetesen jobbítják: „Füröd eltemetve léssen, és sok ezrektől az uraság megfosztva leend. Inkább pénzt vegyünk fel, azt intézet azt kifizetendi maga, és még pénzt is küld Szentmártonba. [...] Az építés életkérdés.”⁵⁴ A vezetőség igyekezett kiaknázni a tőle független körülményeket is, amelyek a javára válhattak, így a Balatonon a Kisfaludy gőzös révén meginduló hajózást és a gyorskocsijáratokat:

„[...] reggel öt órakor Budáról megindulandó kocsi tíz órakor már Székesfehérvárott leend, ottani reggelizés után délutáni egy órakor Kenesére érkezendik, onnét pedig – Kisfaludy gőzösn – két órakor már Füreden lehetnek a vendégek. Ez már gyors utazás és kényelmes, ha ez lábra kapand, úgy hiszem, Füröd számos vendéggel dicsekedhetik jövő fürdői szakban.”⁵⁵

Hogy ez a vállalkozói attitűd mennyiben feleltethető meg Max Weber,⁵⁶ Werner Sombart vagy éppen Joseph Schumpeter vállalkozófogalmának, arról nyilván lehet vitát nyitni. Weber alapfeltételként írta le a protestáns etikát, ez a bencés rend esetében nem vehető figyelembe. Ezzel szemben Sombart a nyereséget és a gazdasági racionalitást helyezte előtérbe,⁵⁷ Schumpeter tételének az egyik legfontosabb ismérve pedig az volt, hogy a vállalkozó vezető szerepet töltson be a gazdasági életben.⁵⁸ Ilyen értelemben a bencés rend vállalkozói attitűdje Sombart nézeteivel hozható leginkább összhangba.

Az ütemes fejlesztési folyamat a fürdővendégek által régóta hiányolt, más fürdőkben megszokott gyógyterem (kurszalón) 1870-es évek végi átadásával

⁵³ PBFL Aa. Fasc. 17. III. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátnak. Balatonfüred, 1865. november 30.

⁵⁴ Lichtneckert 2013: 77.

⁵⁵ MNL VEML XII.IV.h. 1. d. Écsy László fürdőfelügyelő levele Krisztián Pius tihanyi jószágkormányzóhoz. Balatonfüred, 1847. január 8.

⁵⁶ Weber 1995.

⁵⁷ Sombart 1998: 49–61.

⁵⁸ Schumpeter 1982: 41–43.

tetőzött.⁵⁹ A fürdővezetőség hozzáállása igazolni látszik Kossuth Lajos véleményét, miszerint a cottériák léte „koránsem Füred vétke, hanem szociális viszonyainké”.⁶⁰ Schleicher Vera pedig találóan nevezte az antiszemitizmust „a térségbe importált társadalmi viselkedésmódok egyikének”,⁶¹ olyannak tehát, amelyet a genius loci elutasít, de a fürdővendégek egy része nem tudott, vagy nem akart levetkőzni a fürdőről sem, sőt, akár éppen ott mutatta ki nyíltabban. Ez az attitűd viszont koránsem részesült a fürdő vezetősége részéről támogatásban.

AZ ANTISZEMITIZMUS MINTÁZATAI A FÜRDŐBEN

Schweitzer Gábor arra mutatott rá, hogy a zsidóság azért is látogatta nagy számban a fürdőket, mert az „a társadalmi integráció számára biztosíthat próbaterepet”.⁶² Próbateretpet tehát, nem többet. A fürdőknél voltak zsidó alkalmazottai, és számos zsidóval álltak üzleti kapcsolatban. Österreicher Manes József, az ország első diplomás zsidó orvosa volt az első füredi fürdőorvos.⁶³ Amikor Stefánia trónörökösne 1892-ben Füredre látogatott, a nevét felvevő Yacht Egylet mellett – amelynek arisztokratái épp az egylet létrehozásával demonstrálták különállásukat,⁶⁴ ekképp reagálva a polgári elem térnyerésére – a fürdő részéről a zsidó Mangold Henrik is köszöntötte a hercegnét.⁶⁵ A későbbi fürdőorvos, Engel Gyula pedig, ahogy Blaha Lujza nevezte: „a füredi nők általános kedvence [volt] nemcsak a múltban, hanem a jelenben is”.⁶⁶

A ki nem keresztelkedett zsidó Marczali Henrik történész, aki épp a bencés rend magyarországi fejét, a későbbi esztergomi hercegprímást, Vaszary Kolost ismerte meg Balatonfüreden, kettejük kapcsolatát kiegyensúlyozottnak, kölcsönös tiszteleten alapulónak írta le, amelyben a szárnyaló reformerként koránsem jellemezhető főapát környezetete is osztozott. Akár úgy is vélhetnénk, hogy a példaadást követték, de inkább normakövető magatartásról lehetett szó: „Írántunk lekötélző szívességgel viseltetett. Historikus: sokat beszélgettünk szakbeli ügyekről, séta közben. [...] Írántam való barátságát primás korában is fenntartotta.”⁶⁷

Huszár Imre sem hagyta szó nélkül, hogy a személyzet igyekezett maradéktalanul érvényesíteni az egyenlőség elvét: „a fürdői orvos [...] egyenlő buzgalommal csókol kezét madame Egerberger nagykereskedőnének és a hétágu koronás bárónének, ha a báróné ép oly jól fizet, mint a nagykereskedőné”.⁶⁸ A zsidó fürdővendégek

⁵⁹ Lichtneckert 2013: 83.

⁶⁰ Kossuth 1842: 557.

⁶¹ Schleicher 2018: 148.

⁶² Schweitzer 2019: 38.

⁶³ Lichtneckert 2013: 253.

⁶⁴ Schleicher 2018: 145.

⁶⁵ Lichtneckert 2008: 341.

⁶⁶ Blaha 1920: 225.

⁶⁷ Marczali 2000: 150.

⁶⁸ Huszár 1863: 33.

nagyarányú jelenléte kétségtelen volt.⁶⁹ Véghely Dezső írja: „Balatonfüreden is igen nagy számban fordultak meg a régi világban a kaftános-pajeszos külföldi zsidók. Ilyen kiállítás zsidókat én először életemben Balatonfüreden és Hévízen láttam.”⁷⁰ „[K]ülönös előszeretettel viseltek gyönyörű magyar tengerünk iránt, mert hisz, úgy tudom, Balaton-Füredet is nagyobbára ők népesítik be”⁷¹ – ezt jóval később, 1895-ben vetette papírra Glass Izor szemorvos.

Az, hogy a fürdő vezetése következetesen igyekezett minden vendégét közmegelegedésre kiszolgálni, abban is tetten érhető, hogy izraelita vendéglő várta a zsidó vendégeket: már 1816–1817-től működött a zsidó traktérház, 1837-ben istállókat alakítottak át zsidó vendéglővé.⁷² 1868-tól Écsy fürdőigazgató javaslata nyomán új épületet emeltek e célra a fürdőfejlesztési koncepció részeként.⁷³ Kóser bort már az 1820-as években készítettek a Savanyúvíz zsidó vendégei számára Csupakon.⁷⁴ Egyet kell tehát érteni Lichtneckert András megállapításával, miszerint „az uradalom a zsidóságra mint fürdővendégekre, az árendásokra mint jól fizető bérlőkre tekintett”.⁷⁵ Ez akkor is igaz, ha még Écsy Lászlóban is felmerültek vitatható gondolatok a Füreden időző zsidóság kapcsán: „mágnások nincsenek, a főbb személyek az izraeliták, de ki tehet róla, hogy a pénz és a magyar föld ezek kezében van”.⁷⁶

A számos előítéllettel, sőt sokáig jogi megkülönböztetéssel is sújtott zsidóságra kétségtelenül jelentősnek mondható vonzerőt gyakorolt a füredi fürdőtulajdonosok „egyenlősítő” törekvése is. Schweitzer Gábort idézve: „[...] a polgárosulni vágyó zsidók a mind népszerűbbé váló fürdőhelyeken is megjelentek. Ezzel a gesztussal nyilvánvalóan a társadalmi befogadás, pontosabban a társadalmi együttélés felé tettek egy szimbolikus lépést.”⁷⁷

A következetes üzleti gondolkodásban kulcsszerepet játszott a fent idézett, hivatalnoki merevsége mellett szilárd erkölcsi elveket szem előtt tartó Écsy is. 1874. július 15-én ugyan azt jegyezte fel naplójában, hogy egy fiatal zsidót a fürdőbiztos megbüntetett, mert azzal botránkoztatva meg a vendéglőbe étkezőket, hogy kalap volt a fején.⁷⁸ Ám itt a fiatalember szabályt szegett, ezt torolták meg, a konfliktus pedig az eltérő kulturális háttérből fakadt, azaz a „szokás- és

⁶⁹ Arra nézve, hogy a tömeges fürdőlátogatást, turizmust jellemzően a zsidóság kulturális viselkedéseként is értelmezték: Takáts 2007.

⁷⁰ Hudi 2019: 340.

⁷¹ Glass Izor: Kérdés és panasz. *Egyenlőség* 1895. augusztus 30. Melléklet, 2–3. Idézi: Schweitzer 2019: 53.

⁷² Lichtneckert 2013: 256.

⁷³ PBFL Aa. Fasc. 17. III. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátnak. Balatonfüred, 1865. november 30.

⁷⁴ Lichtneckert 1990: 238. A balatonfüredi fürdő gasztronómiájáról: Saly 2016.

⁷⁵ Lichtneckert 2013: 255.

⁷⁶ Lichtneckert 2008: 141.

⁷⁷ Schweitzer 2019: 36.

⁷⁸ Lichtneckert 2008: 143.

mentalitásbeli különbségek szimbolikus ütközése⁷⁹ volt, antiszemita élt nehéz lenne az eljárásban felfedezni.

1858-ban Rudnayné Veres Szilárda számára nem okozott megrökönyödést, hogy zsidó családnál találtak szállást. Egyszerűen tényként rögzítette a felismerést: „Péntek volt. Este felé meggyújtanak három gyertyát a szobában. Erről tudtuk meg, hogy zsidó famíliánál vagyunk.”⁸⁰

De az esetleges közeledési kísérletek, amelyek azt látszanak igazolni, hogy a „cottériák” fojtogató kereteit szét akarta feszíteni a vendégek egy része, vagy akár ki akart törni azok szorításából, nem feltétlenül találtak fogadókészséggel. Korántsem tartotta követendőnek a fürdővendégek mindegyike a fürdő vezetésének hozzáállását, és a rendi társadalom szabályait próbálták érvényesíteni a fürdőben is. Sőt, Schweitzer Gábor egy századvégi cikk nyomán feltételezi, hogy akadtak olyanok, akik épp a lazább fürdői életvitel keretei között engedték meg maguknak antiszemita érzületeik felszínre törését:

„Az importált antiszemitizmus ugyanakkor azokra a nem zsidó fürdővendégekre volt jellemző, akik odahaza békeszerető tisztviselőként dolgoztak, s egész éven át anélkül érintkeztek a zsidókkal, hogy a gyűlölködés eszükbe jutna. Mihelyt azonban a fürdőbe érkezik, »kipakolja kezításkájából az antiszemitizmust«. A fürdőhelyen zsidókkal nem érintkezik, a promenádon pedig megjegyzéseket tesz rájuk.”⁸¹

A panaszkönyvben is fellelhető olyan uszító bejegyzés, amely nyíltan a zsidók közfürdőből való kitiltását követelte: „Kíméletlen, sőt illetlen dolognak méltán tartható az: hogy az így címzett úri közfürdőkben, az tekintetes uradalom bölcs rendelete ellen is, zsidó nép bebocsáttatik”⁸² Az 1840 augusztusában kelt bejegyzés írója nevét nem árulta el, csak ennyi szerepelt aláírásként: Társaság. Meglehet, kilétét azért is igyekezett palástolni, mert számolt vele, hogy javaslata nem marad következmény nélkül. Nem is indokolatlanul, többen kiegészítették a szöveget azzal, hogy nevezze meg magát: „Minthogy alább írtak semmit sem tudnak ily társaságos kérelemről, ezennel felszólítják a fent írt kérelemnek íróját, tegye ki becsületes nevét.”⁸³

A zsidóság emancipációjának kérdése a fürdővendégek egy részét is élénken foglalkoztatta. Slachta Etelka naplójában rögzítette, hogy egy ízben szóba jött e téma, amelynek során ő kifejtette ellenérzéseit, amire többen is buzgón helyeseltek: „Ebéd vége felé a zsidókra is került a sor. Nagy nagyon az emancipáció barátja. Megmondám egyszerűen nézetemet. Hugonnay, Bizay, Vargáné pártomon valónak.”⁸⁴ Fentiek közül kiemelendő, hogy a Békés megyei, pontosabban gyulai

⁷⁹ Schweitzer 2019: 42.

⁸⁰ Rudnay Veres é. n.: 40.

⁸¹ Ábrahám: Egy kis balneológia. *Egyenlőség* 1904. augusztus 21. 2–3. Idézi: Schweitzer 2019: 45.

⁸² Hudi 2015: 151–152.

⁸³ Hudi 2015: 152.

⁸⁴ Katona (szerk.) 2008b: 31–32.

származású Bizay Mihályt, aki a legendákkal ellentétben nem volt báró, 1825-ben Bécsben már csalásért körözték, ám a fürdő kvázi alkalmazottjaként egy társaságban szerepelt gróf Hugonnay Gusztávval.⁸⁵ Mivel a téma később ismét előkerült, Slachta Etelka rá nagyon jellemző módon későbbi férjével, Szekrényessy Józseffel kacérkodva foglalt állást a vitában:

„S most mondá, miképp fő cél, hogy vérük a keresztényekével keveredjék. »Így a keresztények vére is megromoljon?« – mondam gúnnyal, komolyan. Szekrényessy szemrehányólag tekintte reám. Végre annyira vitattuk a dolgot, hogy Szekrényessy is megvallá, miképp Széchenyinknek tökélyes igaza vala, a Pest megyei gyűlési beszédében, melyben állítá, hogy az emancipáció létesültével a nemzet zománcát vesztí-tendi.”⁸⁶

Látni való, hogy az Etelkát övező, vegyes összetételű fürdői társaságtól nem volt idegen az antiszemitizmus. A fürdőn időző zsidóságnak számolnia kellett azzal, hogy elfogadottságuk csorbát szenved.

FÜRDŐI IRÁNYTŰ: A VENDÉGNÉVSOROK

„Volt külön névsora az aratás előtti fürdővendégeknek: új »kúrliszta« készült cséplés után, amikor a falusi és pusztai honoráciorok mentek el fürdőzni.”⁸⁷ Krúdy Gyula veretes sorait a *Fürdővendégek névsora* című novellájából kölcsönöztük. Aligha véletlen, hogy a fürdőlisták az író önálló munka megírására készítettek, azok ugyanis a 19. század derekától szervesen hozzátartoztak a füredi időtöltéshez. „Ismeretes dolog, hogy a fürdőhelyeken általában a névsor megjelenése és elolvasása a vendégek egyik legártatlanabb szórakozását képezi, alig várják és mohón lesik a curlistákat, amelyekből barátaik, ismerőseik és rokonaik esetleges megérkezéséről tudomást szerezhetnek”. A Bártfára vonatkozó, 1899-ben írott sorok bármelyik fürdőre nézve megállnák a helyüket.⁸⁸ A névsorok az elemi kíváncsiságot elégítették ki, amelyet az újonnan érkezők személye iránti érdeklődés generált, csakúgy, mint a hajókról leszálló vendégek rítusszerű számbavétele. Blaha Lujzát idézve: „Milyen kétféle érzés a fürdő-évad alatt a déli gőzhajók érkezése, mint az évad végével azok indulása, míg az érkező hajók mindig hoznak egy-egy kedves ismerőst, kinek viszontlátásán megörülünk, éppúgy szomorúsággal telik meg szívünk a távozó hajónál, amely mindig több és több ismerőst szállít el körünkből.”⁸⁹

⁸⁵ MNL BéML IV.A.1.b. Feljegyzések Bizay Mihály körözéséről. 1825: 1911; uo. 1926.

⁸⁶ Katona (szerk.) 2008b: 65.

⁸⁷ Krúdy 1971: 62.

⁸⁸ Hasenfeld 1899: 12. Idézi: Kósa 1997: 81–82.

⁸⁹ Blaha 1920: 227.

A fürdőlisták többszörös szolgálatot tettek a fürdővendégeknek: egyfelől aféle kollektív névjegyként funkcionáltak, hiszen a bejelentkezett vendégek megadott adatai kerültek rá (és így nyilvánosságra), kvázi bejelentve az érkezést és a jelenlétet. Másfelől pedig tájékoztatást nyújtottak arról, kik vannak jelen az ismerősök vagy más szempontból érdekes emberek közül a fürdőn. Sőt, ebbéli hasznosíthatóságuk igazából kétirányú volt, hiszen nem csupán a várt találkozókat segíthették elő, de a kellemetlen, nem kívánt találkozásokra is felkészítettek, esetleg segíthettek azok elkerülésében. „[A]z érkező atyját, anyját, testvérét, barátait, ismerőseit feltalálhatja”⁹⁰ – jegyezte meg találóan a *Honderü* tudósítója 1847-ben. Szinte mindenki magával hozta ugyanis kapcsolati hálójának legalább egy részét, alig akadt olyan vendég, akinek ne lett volna több ismerőse a fürdőn.

A fürdőlisták avagy kurlisták 1839-től jelentek meg Füreden, és a vendégek nevét, „characterét” és lakóhelyét foglalták magukban. Ahogy Jalsovics Aladár⁹¹ bencés szerzetes, az első modern füredi útikönyv szerzője fogalmazott: „A névsorok kellő szerkesztése [...] végett, tartoznak a t. cz. vendégek megérkezésük után azonnal a bejelentési ívek rovatát kitölteni.”⁹² Horváth Bálint 1848-ban már teljes természetességgel közölte: „Minden megérkezett vendégnek a neve jegyzőkönyvbe vezetetik, s kinyomtatván 20 p. xr. előfizetés mellett a’ felügyelői hivatalban mindenhol kapható.”⁹³

A kezdeményezés mégsem a fürdő vezetőségétől származott, hanem a vendégektől, hiszen elsősorban nekik volt érdekük az effajta tájékozottság. Érdekeik érvényesítése miatt éppen 1839-től hozták létre úgynevezett választmányukat.⁹⁴ 1844-ben alapszabályt is megfogalmaztak. A társulattá tömörülni szándékozó vendégek számos, később a gyakorlatban megvalósuló javaslatot tettek Zala vármegyének, így zenedíj szedésére stb. A megye azonban nem fogadta el, hogy a társasággá alakuló vendégek beleszóljanak a fürdő ügyeibe.⁹⁵

A fürdőlista iránti igény a panaszkönyvben is helyet kapott, több vendég aláírásával fejezte ki támogatását e javaslat mellett: „Egyébiránt egy vendégek jegyzékének, mely minden vendégnek nyitva állana, vitelét, számtalan okok javasolják, melyek oly közel fekszenek, hogy ezeket bővebben fejtegetni szükségtelen.”⁹⁶

Természetesen nem szabad arról sem elfeledkezni, hogy egyfelől a kíváncsiság, a tájékozódás vágya, igénye munkált a fürdőbe érkezőkben, de sokakban az a szándék is, hogy saját jelenlétüket fokozottan tudatosítsák. Az önreprezentáció hatékony és bizonyos határok között szabadon kezelt eszköze volt a fürdőlista, hiszen volt arra példa, hogy a fürdővendég némileg feljebb címezte magát valós státuszánál, annak reményében, hogy a fürdőhelyi alkalmi társaságban ez feljebb

⁹⁰ D. S. V.: Anna-nap Füreden. *Honderü* 1847. augusztus 17. 132–134.

⁹¹ Jalsovics 2008.

⁹² Jalsovics 1878: 68.

⁹³ Horváth 1848: 24.

⁹⁴ Vö. Lichtneckert 2010.

⁹⁵ MNL ZML IV.1.b. 1844: 2931. Balatonfüredi vendégeket illető alapszabály. 1844. július 22.

⁹⁶ Hudi 2015: 117.

pozicionálja őt, és a pillanatnyi helyzeti előnyt később a javára fordíthatja. Ily módon járt el az 1841-ben Füreden nyaraló, egymással hamiskártyázás, majd testi sértés miatt perbe keveredő, egyaránt pesti illetőségű Prodanovits Dániel és Román Károly.⁹⁷ Ők mindketten ügyvédként tüntették fel magukat a fürdőlistán, ám előbbi minimum bizonytalan státuszú hamiskártyás és házasságszédelgő volt, utóbbi pedig vámhaszonbérelő (és nem mellesleg szenvedélyes kártyás).

Táncsics Mihály zaklatott kedélyű, rövid életű leánya, Eszter és férje, Csorba Géza⁹⁸ 1873. évi füredi időzésük során rendre tájékozódtak a vendégnévsorokból, és példájuk kétségkívül nem volt egyedí. Már az érkezés másnapján elkérték a kurlistákat: „Onnan bemenvén az irodába, megnéztem a vend[égek] névsorát”. Harmadnap Csorba Géza hasonló módon járt el, és Écsy László készséggel szolgálta ki ez irányú érdeklődését: „Benéztem az igazgatóhoz. Mondá, hogy fürdői leveleket írandó, szeretném tudni a vendégek létszámát. Merev arca azonnal kisimult, ki kiáltott: »Kisasszony, adjon csak egy példányt a vendégek névsorából a tekintetes úrnak!«.» A fürdőlisták újabb és újabb íveinek beszerzése iránti kedv lankadatlanak bizonyult: „Géza elhozta a vendégek névsorának legújabb számát.”⁹⁹

Nem vállalunk tehát nagy kockázatot, ha kijelentjük, a fürdőnévsorok aktuális száma az ismerősöket és kapcsolatokat kereső fürdővendégek tájékozódásának szilárd origójává vált. Veres Szilárdát idézve: „Reggel a sétányra kívántunk menni, mert az volt gyűlhelye a vendégeknek a platánok alatt. A vendégek névsorából látjuk, hogy Bajzáné is ott van leányával, ki akkor már Heckenast Gusztáv menyasszonya volt.”¹⁰⁰

„TÖBB ISMERETLENEK ÉS ISMERŐSÖK”: A FÜRDŐHELYI TÁRSASÁG

„Amiről szó van tehát, az egyszerűen az emberek interakciói révén létesülő térben zajló tanulást jelenti, amely interakciók leggyakrabban a személyek közvetlen találkozásai. Ez a tanulási folyamat az, ami a társadalmi közeledés tereként tetelezett nyilvánosságban és félnyilvánosságban zajlik.”¹⁰¹ Kiss Zsuzsanna meglátása a füredi (fél)nyilvánosság keretei között is érvényes. A fürdővendégek többsége örömmel üdvözölte ismerőseit – legalábbis egy részüket, de a kötelező udvariaság okán mindegyiket. Ahogy ugyanis helytálló, hogy az antiszemita érzelmek importáltak voltak, nem pedig a hely szelleme kódolta azokat, úgy importált, vagy ha úgy tetszik, „örökölt” volt az a kapcsolatrendszer is, amelyet a hétköznapi napokban ápoltak, ám amely a fürdőhelyen más, oldottabb keretek között esetenként transzformálódott, új tartalommal telítődött. Ha ez egy kötetlenebb érintkezési formában is megnyilvánult, úgy az oldódás mértékét befolyásolta

⁹⁷ Katona 2008c.

⁹⁸ Gerhard 2010: 186.

⁹⁹ Buza 1994: 58–60.

¹⁰⁰ Rudnay Veres é. n.: 40.

¹⁰¹ Kiss 2020: 50.

a kapcsolat mélysége, az alá- és fölrendeltségi viszonyok, a státuszok, ezen belül pedig az esetlegességek (helyszín, alkoholfok, társaság). Blaha Lujza némileg idealizált gondolatait idézve: „úgy össze vagyunk mi már szokva, hogy Füredet egymás nélkül el sem tudjuk képzelni”.¹⁰²

Teljesen megszokott, szinte rutinszerű elem volt, ahogy a vendégnévsorok kapcsán is szó esett róla, hogy az ismerősöket ki-ki számba vette, így 1873-ban Tánicsics Eszter is, aki szinte leltárszerűen sorolta fel, kiket fedezett fel Füreden ismeretségi köréből: „A Nuricsány és Gaál nővérek, Tóth V. leánya, Móricz Margit, Németh leánya, Vrosics, Nyilasy Irma stb.”¹⁰³ Hasonló módon járt el Veres Szilárda is 1859 nyarán, aki némi társadalomkritikai élt is csempézett soraiba, visszautalva egy évvel korábbi ott időzésére:

„Első évben csupa költészet, most csupa nagyúri társaság, de akadt közöttük egy költő is: Pompéry. [...] Ott volt Hunyady János gróf, hűséges kísérője a nagyon szép báró Kray Irmának, Zichy János gróf feleségének, aki leánya volt topolyai Kray János báró tábornagynak, a híres törökverő hősnek, aki a törökökön aratott győzelméért a bárói rangot és a topolyai birtokot kapta.”¹⁰⁴

S mielőtt azt gondolnánk, hogy ez a fajta „leltározás” határozottan a női fürdővendégeket jellemezte, idézzük Bezerédj Istvánt,¹⁰⁵ Tolna vármegye jeles politikusát 1827-ből: „a társaság mégsem számos, de gyülekezik. B. Podmaniczkyek, Taliánék köröszkül, Perczel Ádámné, Kemnitzer és több ismeretlenek és ismerősök. Grafenersperg várattatik, amint hallom. B. Mengen nem, Markus óbester, Kisfaludy Sándor itt lesznek”.¹⁰⁶ Hasonló módon Marczali Henrik is akkurátusan számba vette már meglevő ismeretségeit: „Ott volt Csemegi nejével, Jókai leányával, Bezerédj Viktor, Fenyvessy Ferenc, Szalay Imre, egy ideig Kozma Sándor, Heinrich Gusztáv és Rainprecht, a veszprémi püspök jószágigazgatója is.”¹⁰⁷

A korábbi kapcsolatok egyszerűvé tették, hogy a fürdővendégek hamar kedvükre való társaságot találjanak maguknak, s otthonosabban érezzék magukat. Akár családi, akár más ismerősi vonalon megtalálhatóak voltak azok a kiindulási pontok, ahonnan tovább lehetett lépni, ahogy azt Bezerédj István 1836-os levele is mutatja: „Füreden öcsémet és atyámat találtam. [...] Füredről Kehidának, hol Deákékkal egy jó kedves fél napot tölték”.¹⁰⁸

¹⁰² Blaha 1920: 228.

¹⁰³ Buza 1994: 61.

¹⁰⁴ Rudnay Veres é. n.: 46.

¹⁰⁵ A Bezerédj család, több más, Tolna vármegyei nemesi családhoz hasonlóan, visszatérő vendége volt Fürednek. Balázs Kovács 2016: 428.

¹⁰⁶ MNL TML XIII.9. 47. d. 114. pall. Ifj. Bezerédj István levele Csapó Dánielnek. Balatonfüred, 1827. július 3. Idézi: Balázs Kovács 2016: 430.

¹⁰⁷ Marczali 2000: 150.

¹⁰⁸ MNL TML XIII.2. 6. d. 97. pall. Ifj. Bezerédj István levele Augusz Antalnak. Kápolna, 1836. augusztus 3.

Jelentősen megkönnyítették e kapcsolati hálók az ismeretségi kör bővülését is. Fürdőn, ahol a formális keretek könnyebben voltak átjárhatóak részben a fizikailag szűk tér, részben az oldottabb viselkedési normák miatt, ez egyszerű volt. Így jöhettek létre kvázi állandó fürdői társaságok is, amelyek „tagsága” időről időre bővíthetett: Blaha Lujza a saját fürdői körét szimplán a „mi füredi köztársaságunknak” nevezte. „Ez a családias együttérzés, ez a patriarkális állapot egyik legkedvesebb vonása Fürednek, amelyhez én bizony hű maradok mindenkorra”¹⁰⁹ – írta ugyancsak ő.

AZ ISMERKEDÉSEK RÍTUSAI

A Marczali Henrik irányában szívélyesnek mutatkozó Vaszary Kolosról Blaha Lujza azt írta, hogy „kénytelen elzárkózni a sok zaklató elől, mert különben egy percnyi nyugalma sem lenne”.¹¹⁰ Az élénk társasági élet főszereplőjének lenni tehát akár terhessé is válhatott. Ám a nyitott személyiségek hamar váltak a társaság középpontjává. Veres Pálné Beniczky Hermin Karolinára aligha így gondolunk, de lánya tanúsága szerint Füreden nem állt tőle távol ez a viselkedésforma: „Néhány nap múlva már megismertünk mindenkit, édes jó anyám, mint mindennütt hol megfordult, itt is központja lett a társas életnek.”¹¹¹ Veres Szilárda nem részletezi a megismerkedések körülményeit, de arra fürdőhelyen számtalan lehetőség adódott. A legegyszerűbb ezek közül az volt (ahogy bárhol máshol), amikor egy közös ismerős mutatta be egymásnak ismerőseit. Így kezdődött számos ismeretség, például Táncsics Eszteréke egy Tarányi nevű úrral: „Láttuk Jókai Etelkát, Ghiczyt, a postást, a rendbizont, az orvost, Sennyeiéket stb., megismerkedtünk egy Tarányi nevű fiatalemberrel, kinek Jalsovics bemutatott bennünket.”¹¹² Ugyanakkor a már meglévő ismeretség révén felfelé is nyílhatott átjárás, amint azt Slachta Etelka példája igazolja: „Nemsokára jött egy ifjú – Szekrényessy pár szót szólott, s erre ez őt mint báró Schmerzinget bemutatá.”¹¹³

Szemléletesebb példát tár élénk Marczali Henrik, aki Jókai Mórnak mutatta be francia ismerősét, Jules August Boppe-ot, később Franciaország Belgrádba akkreditált nagykövetét.¹¹⁴ Sorai érzékletesen mutatják be, hogy egy bizalmi körön belül milyen sebesen épülhetett ki új ismeretségek láncolata. Boppe-pal őt Lederer Béla ismertette össze, majd Marczali révén lett ismerőse az érdeklődő és nyitott fiatalember Jókainak. Nem a sétányon, egy bálban vagy társas ebédnél, hanem vendégként vitte magával Jókai füredi otthonába: „Igen művelt, világlátott, elegáns fiatal úr, ki még németül is tudott – lotharingiai volt. [...] Jókai már

¹⁰⁹ Blaha 1920: 237, 242.

¹¹⁰ Blaha 1920: 228.

¹¹¹ Rudnay Veres é. n.: 41.

¹¹² Búza 1994: 68.

¹¹³ Katona (szerk.) 2008b: 44.

¹¹⁴ Gyarmati 2015: 716.

várt és a francia megszólításra franciául felelt, lassan, meggondoltan, de hibátlanul. [...] Boppe azt a benyomást nyerte méltóságos fellépéséről, mintha Hugo Victort hallotta volna.”¹¹⁵ A leírásból nem derül ki, hogy milyen mélysége alakult ki az új ismeretségnek Boppe és Jókai között, de az gyaníthatóan megmaradt a felszínesen kellemes alkalmi kapcsolat szintjén. Ám épp Marczali révén arra is tudunk példát hozni, hogy tartalmasabb kapcsolatok szövődtek, nevezetesen a rabbi fiaként született Marczali felesége, Schmidl Laura és Jókai nevelt lánya, Róza között: „Róza nagyon összebarátkozott nőmmel és ezt a barátságot csak a halál bontotta föl.”¹¹⁶ E kapcsolat pozitív példája a fürdői ismerkedésnek, hiszen nehézségek nélkül voltak képesek áthatolni a felekezeti különbözőség válaszfalán.

Az ismerkedés sajátos terepe a table d’hôte, a közös asztal volt. „A table d’hôte, a közös vendégasztal a bemutatkozás szertartásos gátjait és nehézségeit átlépve, étkezéseknél együvé ültette a különböző rendű-rangú vendégeket.”¹¹⁷ Porzolt Kálmán így fogalmazott: „Az ember leül a nagy asztal bármelyik részéhez, bemutatja magát a szomszédjainak és a szemközt ülőknek, aztán elkezd velük társalogni azon a kedélyes és bizalmas hangon, a melyen csak a régi ismerősök szoktak társalogni.”¹¹⁸ Ugyanakkor a table d’hôte akarva-akaratlan eredményezte az ismerkedést, így az ottani érintkezés sokszor kényszeresen udvarias volt.

Az egyenlő áron egyenlő módon étkezés összességében mégis lehetővé tette, hogy „random” lehessen ismerkedni, és aki élt a lehetőséggel, hogy a table d’hôte-ot igénybe vegye, egyúttal azt is vállalta, hogy bizonyos határokon belül bárki mellé ülhet: „A szép Anica mellé a table d’hôte-nál jobboldalról egy nyugalmazott alezredes került, baloldalról pedig egy fiatal földbirtokos.”¹¹⁹

Táncsics Eszter és Csorba Géza egy ízben például úgy foglaltak helyet, hogy nem voltak tisztában azzal, kikkel osztoznak asztalukon, kilétük csak később jutott tudomásukra: tehát nem mutatkoztak be. Ugyanakkor ismerőseik közelükben, de nem velük egy asztalnál foglaltak helyett. Azt is rögzítette közösen vezetett naplójuk, hogy akadt olyan fürdővendég, aki feltűnően igyekezett kiaknázni az alkalmi közösség nyújtotta lehetőségeket:

„Egyik szomszéd asztalnál ültek 4-en. Két férfiú, egyik idősebb – az apa –, azután a mama lányával, mint később megtudtuk, Szigligetiék voltak; később ugyanoda jöttek Kétly, nejevel. A szomszéd asztalhoz pedig Aradi nejevel, Tamássy stb. A mi asztalunknál egy mindenkivel ismerkedni szerető orvos telepedett le nejevel.”¹²⁰

¹¹⁵ Marczali 2000: 153.

¹¹⁶ Marczali 2000: 151.

¹¹⁷ Kósa 1997: 105.

¹¹⁸ Porzolt Kálmán: A Testvériség Tárczája. *Testvériség* 1888. május 13. 4–5.

¹¹⁹ Porzolt Kálmán: A Testvériség Tárczája. *Testvériség* 1888. május 13. 4.

¹²⁰ Búza 1994: 67.

SZERELEM ÉS HÁZASSÁG

Szinte irodalmi toposz, hogy a füredi ismeretségek sorát házasságok szegélyezték. Arra nincs mód e helyt kitérni, hogy a fürdőhelyi lazább életvitel hány házasságon kívüli, alkalmi vagy tartós kapcsolat melegágya volt. Ez utóbbiak ellen a fürdőizgatóság szakadatlan, de kezdettől fogva reménytelen küzdelmet folytatott, aminek finom jeleként értelmezhető Voyta Adolf építész esete, aki 1863-ban friss házasként két egymásba nyíló szobát rendelt előzetesen feleségének és magának.¹²¹ Ez később egy meglehetősen mókás párbeszédet eredményezett, amely azonban kellő megvilágításba helyezi a fürdő vezetőségének óvatosságát. Voyta Écsy fürdőfelügyelővel találkozott, akinek köszönetet mondott a lefoglalt szobákért. Écsy ezt készséggel nyugtázta, majd megkérdezte, mióta házas Voyta, aki tájékoztatta, hogy előző nap, tehát az érkezés előtt egy nappal házasodott. Ezt követően az alábbi párbeszédre került sor:

„– Hogyan lehet az? Hisz spectabilis ezelőtt három héttel azt tetszett írni, hogy 23-án nejevel fog érkezni!

– De kedves Écsy bácsi, csak nem írhattam, hogy Heits Luiza kisasszonnyal jövök Balatonfüredre pár hétre!”¹²²

Balatonfüredet és az Anna-bált a később szárba szökő házasságok tekintetében szinte legenda övezi, amelynek részleteivel itt most nem foglalkozom, elég csupán Mikszáth Kálmán csipetnyi cinizmussal fűszerezett sorait idézni: „S ott kell lennie a legszebb ponton, öreg Tihannyal szemben a híres Fürednek, hova a leányok már piciny korukban odaálmodják magukat: anyjuk, nagyanyjuk is ott volt boldog, onnan ment férjhez.”¹²³ Blaha Lujza ezt némileg romantikusabb felfogásban közelítette meg: „Egy jó tanáccsal azonban szolgálok a leányos mamáknak: hozzák férjhez adandó leányaikat Füredre, ott biztosan mihamarabb férjhez mennek. Mert annyi szép leányt férjhez menni, mint Füreden, még egy budapesti évad alatt sem tapasztaltam.”¹²⁴

A fürdőhelyen köttetett ismeretségek sűrű hálózata természetszerűleg valóban magában hordozta annak lehetőségét, hogy azokból házasság szülessen. Ezzel a fürdővendégek is tisztában voltak, így esetenként házassodási stratégiaként is leírható az ismeretségek keresése, a fürdőhely ilyen céllal is tudatosan frekventált ismerkedési terep volt. Garay János finom iróniával örökítette meg a fürdői élet ismerkedési rítusait: „Itt egy csinoska unokahúg, ki honn nagynénje leckéztetéseit megunván, az egészségi kúr ürügye alatt itt jövéen össze hadnagyával, [...] emitt egy fiatal özvegyke, ki a világgal tudatni akarja, hogy férje már meghalt.”¹²⁵

¹²¹ Hudi 2012: 69.

¹²² Hudi 2012: 70.

¹²³ Mikszáth 2015: 21.

¹²⁴ Blaha 1920: 240.

¹²⁵ Garay 1887: 231.

Frankenburg Adolf sorai hasonlatosak a fentiekhez, amikor leszögezi, hogy bárkinak a szeme könnyen megakadhat „az örökifjú mamákon két, három leánykájok társaságában, akik állításuk szerint alig haladták meg a tizennégy évet, s csak »idő előtt« fejlődtek oly melldomborúakká, hogy a legleleményesebb nőiruhaszabó se lett volna képes e különben irigylendő tényállást elrejtetni.”¹²⁶

A jó parti keresése konkrétan tetten érhető Slachta Etelka esetében, pontosabban az édesanyjában. A fürdőhely felkeresésének célja részben az anya gyógykezelése volt, amit sajnos nem lehet sikeresnek nevezni, hiszen a füredi nyaralás 1841. augusztus 20-án az anya halálával ért véget. Másfelől határozott szándék dolgozott az édesanyjában, hogy a 20. évet betöltött lányának férjet találjon itt. A lankadatlan kedvű naplóró lány már útjuk közben érzékelte, hogy édesanyja a megfelelő jelölteket keresi számára: „Visszatérve, anyám monda, hogy egy igen fash¹²⁷ fiatal ember, négy lóval jött, mellettünk van szállva, s hasonlólag Füredre megy. Hallá, hogy birtokos Somogyból. Már kezd spekulálni!”¹²⁸ Füreden az anya kíméletlenségbe átforduló következetességgel követelte meg lányától, hogy a megfelelő időben a sétatéren kellesse magát, tekintet nélkül rosszulletére: „[...] délután rosszul lettem. Nem fűzhetém magam be. Anyám gonoszsága annyira ment, hogy sírt; annyira, hogy sértéseire mindinkább rosszul lettem – fehér felső köntösömet húzám, a selyem écharpe-ot¹²⁹ vettem – s Isten neki! Mivel nem lehet máskép – csak kitántorogtam!”¹³⁰

Az anya konkrét személyt is megnevezett potenciális vejeként, mégpedig gróf Hugonnay Gusztávot, miközben meg is rótt a lányát, amiért az Szekrényessy József udvarlását szívesen fogadta, de legalábbis nem utasította el. Az ellentmondás a tragikusan végződött nyaralás után sajátos módon oldódott fel: Etelka kevéssel utóbb szerelmi házasságot kötött Szekrényessyvel, aki iránt figyelmét eleinte főleg a bős anyai ellenkezés keltette fel: „Ő mint Hugonnaynét akarna engem látni – s én finoman, de nyíltan mondom neki a nemet.”¹³¹

Veres Szilárda is a Balaton partján ismerte meg későbbi férjét, Rudnay Józsefet. A kapcsolat kibontakozásának részleteit nem ismerjük, hiszen a kiadásra szánt emlékirat sokkal erőteljesebben leplezi a bizalmas részleteket, mint egy magánnapló:

„Megjött a nyár a balatonfüredi idénnyel, hol megismerkedtem a Nyitra vármegyéből odaérkezett Rudnay Józseffel, ki nővéreivel időzött e kies helyen. Benne megtaláltam a saját rokonszenvemnek és szüleim óhajának összetalálkozását; mindenki csodálkozott azon, hogy az engem nagy számban környező ifjak között miért nem

¹²⁶ Frankenburg 1985: 134–135.

¹²⁷ Fess, csinos (német).

¹²⁸ Katona (szerk.) 2008b: 20.

¹²⁹ Könnyű sálát, derékszalagot (francia).

¹³⁰ Katona (szerk.) 2008b: 21.

¹³¹ Katona (szerk.) 2008b: 47.

akadtam mindeddig kedvemre valóra. 1860-ban, mikor Balatonfüredről már mint félig menyasszony érkeztem vissza.”¹³²

A két eset ékesen példázza, hogy egy fürdő milyen fontos ismerkedési terep lehetett. A két történetben egy soproni és egy pesti, illetve egy Nógrád és egy Nyitra vármegyei illetőségű kötötte össze az életét a füredi ismeretséget követően.

AZ ELUTASÍTÁS PÉLDÁI

A szűk helyen mozgó sokféle ember közötti interakciók során elkerülhetetlenek voltak a többféle okra visszavehető kisebb-nagyobb súrlódások. Ez olykor tettlegességig is fajult, mint például 1841-ben Román Károly és Prodanovits Dániel állítólagos ügyvédek (mint már említettük, valójában egy vámhaszonbérő és egy házasságszédelgő hamiskártyás) kártyaadósság miatt kialakult vitája.¹³³ Ám inkább a kellemetlenség szó írja le pontosan a konfliktusokat, amelyek helyenként jellemezték a füredi társas életet. Ezek gyakorta kötődtek a társadalmi korlátok átlépéséhez, de legalábbis a határok feszegetésére tett határozott vagy tétova kísérlethez. E próbálkozások néha kudarcra végződtek, mert nem minden fél mérte fel helyesen a viszonyokat. Ám a legtöbb ilyen esetben lehetetlen megismerni a részleteket, csak az tapintható ki, hogy feszült lett a helyzet a fürdővendégek között, mint például Táncsics Eszterék esetében: „Vacsorázni mentünk. Újabb bosszúság egy pimasz német neveletlensége miatt.”¹³⁴

Egyértelműnek látszik azonban a társadalmi korlátok átlépésének kísérlete egy másik konfliktus esetében, amelynek szereplőit közelebbről nem ismerjük. Egy 1861. évi füredi bál kapcsán egy – bizonytalannal nem az arisztokrácia sorait gyarapító – férfi több ízben szembesült azzal, hogy miközben elvileg egy bálban mindenki egyenlő jogokkal rendelkezik, a gyakorlatban ez a szabály nem érvényesül maradéktalanul. Az arisztokrácia iránt kérlelhetetlenül alázatos *Balaton-Füredi Napló* tudósításából nem derül ki, hogy a táncra felkért arisztokrata hölgyek esetleg csak fáradtak voltak, és a panaszos levél írójában a túlzott önérték munkált, esetleg közeledése formája volt illetlen, vagy valóban a kasztszellem fala képezett akadályt, hogy a fiatalember e hölgyeket táncba vihesse. A szöveg így elsősorban a *Balaton-Füredi Napló* szemléletének forrása, s csak másodsorban a kastengeist létének:

„[...] midőn a bizonyosan felettünk álló nagyjaink minden választó közt lebontva teljes leereszkedéssel nem csak hozzánk közelednek, hanem a legbizalmasabb nyájassággal közibénk vegyülnek, igen kár és méltánytalanság, ha ezen leereszkedés által bár ki is az alsóbb rendekből annyira kiragadtatik, hogy itt saját magát ehhez, ki

¹³² Rudnayné Veres é. n.: 50.

¹³³ Katona 2008c.

¹³⁴ Buza 1994: 70.

hozzá leereszkedett hasonlóknak vélvén, a saját magához hasonlókat, vagy nálánál nagyobbakat lekicsinyel.”¹³⁵

Végezetül 1859-ből, tehát a nemzeti érzés éledésének egyik fontos évéből ismét Veres Szilárdát idézem, egy olyan esetet tárva fel, amely talán mindennél tisztábban mutatja meg, mennyire összefonódott a közéleti szerepvállalás a magánélet rítusaival a fürdői félnyilvánosság terében. Veres Szilárda elmondása szerint mérlegelés nélkül kosarat adott egy őt felkérő hadnagynak, méghozzá egy arisztokratának, tehát egy, a rendi társadalom értékrendje és szabályrendszere szerint rangban fölötte állónak, aki ráadásul nem is sértett meg semmiféle illetet, sőt megtisztelte őt a felkérésével. Ám a közeledés elvi alapú elutasításba ütközött, aminek oka messze túlmutatott a hétköznapi udvariasság szabályain. Az elzárkózás pedig nem rosszallást váltott ki a jelenlévőkből, hanem elismerést:

„[...] báró Duka közeledik hozzám és bemutat egy fiatal ulánus tisztet: gróf Logothetti. Éppen keringőt húztak, meghajtja magát és tánkra kér. Én ezt feleltem: »Osztrák katonával nem táncolok és keringőt sem!« Azzal elfordultam és édesanyámnak mondtam: »Gyerünk innen!« [...] Mikor szobánkba visszatértünk, egy nagy bokréta állt az asztalomon s midőn délben az étterembe léptünk, az egész vendégsereg éljenzéssel fogadott.”¹³⁶

Látnivaló, hányféle értékrend, szabály és szempont rétegződött egymásra ennél az egyetlen jelenetnél. A rendi társadalomban nincs még polgári egyenlőség, de a fürdőhelyen (és a bálban) mégis az érvényesül. Az arisztokrata katonatiszt tánkra kéri a magyar nemes lányát, minden udvariassági formula maximális betartásával, ám elutasításba ütközik, anélkül, hogy személyes kapcsolat alakulna ki köztük, mert a fiatalember rosszul méri fel a helyzetét. A hazafias érzések táplálta légkör pillanatnyi regulái tehát felülírtak minden mást, a döntés helyességét pedig igazolta a jelenlévők túlnyomó részének, sőt döntő többségének kinyilvánított helyeslése.

* * *

James G. Frazer az emberi gondolkodás történetét három különböző szálból szőtt szönyeghez hasonlította *Aranyág* című időtálló munkájában: ebben a mágia fekete, a vallás vörös és a tudomány fehér szálai váltakoznak, és az eleinte fehér és fekete színekből álló szöttesben előbb halványan, majd mind nagyobb mértékben válik uralkodóvá a vörös szín, amelynek rovására később teret nyer a fehér.¹³⁷ A füredi fürdőközönség ábrázolásához Frazer eme örök értékű hasonlatát hívjuk segítségül: a fekete szín jelenti a minden elfogadott normán áthágó, bárdolatlan, megütközést keltő, szabados attitűdöt, a vörös a rendi társadalom előbbi felülíró szabályait, míg a fehér a polgári egyenlőséget. A fekete szín a fürdői mikrotársadalom szövetében

¹³⁵ Hírharang. *Balaton-Füredi Napló* 1861. szeptember 30. 134.

¹³⁶ Rudnay Veres é. n.: 47.

¹³⁷ Frazer 2005: 463.

kirívó kivételként érzékelhető az eleinte mindent uraló vörös mellett, míg az időben előrehaladva a fehér árnyalat erősödik meg. Richard Sennett fogalmazott úgy a színházról, hogy „nem pusztán szórakozás volt, hanem a néptömegek találkozásának színhelye, ahol [...] eltűntek a társadalmi különbségek”.¹³⁸ Vagyis a polgári ethoszban meghatározó *égalité* nagyon is törékeny, térben és időben világosan körülhatárolható felfogása határozta meg a színházi közönség pillanatnyinak tekinthető egyenlőségét. Az egyesületek, ahogy arra Tóth Árpád rámutatott,¹³⁹ ehhez hasonlóan, de jóval tudatosabban, szintén a társadalmi egyenlőség, a polgári jogegyenlőség eszméjét mozdították elő.

Amint az fentebb reményeim szerint világossá vált, a fürdők esetében is kitapintható hasonló folyamat. Mindhárom esetben keskeny térre szorítva találkoztak egymással a különféle társadalmi osztályok képviselői, s így lehetőség nyílt kapcsolatok kiépítésére, szorosabbá formálására normaszegés nélkül; ám e szűkösség kényelmetlenné is válhatott. Hiszen nem elhanyagolható különbség, hogy amire az egyesület tudatosan törekedett, az a fürdőhely (és a színház) jellegéből fakadt, és ezt sokan kényszerűségként élték meg. A fürdőhelyen elsősorban a fizikai keretek szabták meg, mettől meddig tart az „egyenlődsdi”, az egyesületeknél ez nem feltétlen kötődött térhez. Az egyesületi tagságra mindenki tudatosan törekedett, és vállalta az azzal járó szabályokat és kötöttségeket. Egy fürdőhelyen viszont előre senki nem mérhette fel (legfeljebb részben), kikkel kényszerül osztozni a sétatérén, a hajón vagy a gyógyfürdő vizén, a szálláson, tehát a közösség terein. S talán a leglényegesebb eltérés az, hogy az egyesületben a korábbi tagok elutasíthatták az újonnan jövők befogadását. Ha meg is oszlottak a vélemények, a többség akarata mindenkit kötelezett. De a fürdőn a vendégek nem kérhették vagy kezdeményezhették, hogy más vendég ne részesüljön a megfizetett szolgáltatásokból.

A számtalan törésvonal szabdalta, a rendi örökséget elhagyni még képtelen társadalom azonban a fürdőn végső soron legalábbis formálisan alkalmazkodni kényszerült a helyi normákhoz, hiszen azzal, hogy igénybe vette a fürdő (így a Savanyúvíz) szolgáltatásait, *de iure* elfogadta azokat. Kiss Zsuzsannát idézve: a „választóvonalak egyes esetekben megerősítették a hagyományos, rendi határokat, más esetekben akár újfajta törésvonalakat is létrehozhattak a helyi közösségekben”.¹⁴⁰ Füred esetében ez utóbbival számolhatunk. A fürdőhelyi mikrotársadalom folyamatosan változott, de keretei nem pusztán helyben öltöttek formát, hiszen alig volt olyan fürdővendég, aki hétköznapi élete kapcsolati hálójának egy részét „ne hozta volna magával” Füredre is. Blaha Lujza fennkölt szavait idézve: „Füred azért is kellemes tartózkodási hely, mert aki egyszer odajön, úgy megszereti, hogy ismételten felkeresi és így évente a jó ismerősök újból viszontlátják egymást”.¹⁴¹

¹³⁸ Sennett 1998: 93.

¹³⁹ Tóth 2005.

¹⁴⁰ Kiss 2020: 53.

¹⁴¹ Blaha 1920: 236.

E személyes relációk viszonyrendszere a megváltozott normák között tom-píthatta az ellentéteket, de, amit Blaha idealista szavai elmulasztanak említeni, élesebbé is tehetette azokat. A társadalom rendi alapú rögzült viselkedésformái so-káig csak annyiban lazultak fel, hogy a szűkre szabott tér, az intenzív életvitel és a megengedőbb viselkedési normák révén az interakciók dinamikája nyert nagyobb lendületet: a közeledéseké és a súrlódásoké egyaránt. Előbbi a polgári normákhoz (és így a kiegyensúlyozottsághoz) vitt közelebb, utóbbi pulzáló feszültséggel telítette a fürdőhelyi életvitelt, de érintetlenül semmiképp sem hagyta az emberek egymás közötti viszonyát. Mint amikor két mágnes kerül közelebb egymáshoz, és szükségszerűen hatást gyakorolnak egymásra: vagy a vonzás, vagy a taszítás erősödik fel. Georg Simmel nevezetes híd és ajtó metaforája a füredi fürdő társadalmi érintkezési gyakorlatára is érvényes: hiszen a híd összeköthette a társadalom szétszakított elemeit, az ajtó pedig az átkelőhely szerepét tölthette be: két lehetséges állása, hogy zárva vagy nyitva van-e, illetve hogy melyik érvényesül a gyakorlatban, már döntés kérdése.¹⁴² A fürdő így a rendi és a polgári értékrend gyakorlatának ütközési terepeként is felfogható, amit egy 1868-ban papírra vett újságcikk világosan megfogalmazott:

„Füreden – úgy látszik – hogy habár a modern társadalmi eszmék elvetett magvai kikelő félben vannak is, – még azok csak pár év múltával fognak teljes díszben virágozni. A mostani idények gigási harcrai a romladozó kasztszellem, és az új kor társadalmi szabadságának. Ez ifjú hévvel küzd; amaz megkérgesült erővel elszántan dacol.”¹⁴³

Richard Sennett tézise, miszerint a rendi társadalomban mindenki a saját társadalmi szerepének megfelelő szabályok szerint viselkedett a nyilvános térben, de ezek felszámolásával egyfajta légüres tér keletkezett, ahol még nem formálódtak ki az új viselkedési szabályok,¹⁴⁴ Füred esetében is helytálló. Schleicher Vera tömör összegzését idézve: „Az antistruktúrát a társadalmi kapcsolatok hierarchiájának felbomlása, a kiszakadás a hétköznapokból, a szabad cselekvés, a gazdasági érdektelenség, valamint a saját idő és tér használata jellemzi.”¹⁴⁵

E folyamatban kulcsszerepet vállalt a fürdő fenntartója, a bencés rend azzal, hogy szigorúan törekedett az üzleti alapú egyenlőség érvényesítésére, miközben a vendégsereg egy része képtelen volt maga mögött hagyni a rendi társadalom értékrendjét. Nem tudták, egyes esetekben nem is akarták levetközni azt. Az ütközés szinte kódolva volt, hiszen a tradicionális viselkedési formák határait szilárd cölöpök jelölték ki, amelyek azonban itt veszítettek szilárdságukból. Volt, aki tudatosan, volt, aki pusztán a genius locinak engedve, mégis többen feszegették e határokat. A fürdői léggör mind többeket ösztönzött erre, törekvésük pedig hol eredményre

¹⁴² Simmel 1994.

¹⁴³ R. 1868: 2.

¹⁴⁴ Sennett 1998: 34.

¹⁴⁵ Schleicher 2018: 141.

vezetett, hol kudarcot vallott. Ám az, hogy a polgári jogegyenlőség 1867-től állami szinten kanonizálódott, kétségkívül segítette e folyamatot, még ha egyik napról a másikra nem is lehetett maradéktalanul felszámolni a szívósan továbbélő hagyományokat, amelyek ott kísértettek a hétköznapiakban, a fürdőben és a fürdőn kívül egyaránt. De a válaszfalak lebontásához hozzájárultak a fürdők, ahol már korábban érvényesült az egyenlőség elve, amit a fürdőközönség zöme egy vagy több ütemmel lemaradva, fáziskéséssel követett. Egyet kell értenünk tehát Kiss Zsuzsanna megállapításával, miszerint a „fürdőhelyeken az 1860-as években [...] (még) nem történt meg a hagyományos társadalmi válaszfalak lebomlása, társadalmi-kulturális értelemben nem teljesedett ki a polgárivá válás”.¹⁴⁶

A források azt látszanak igazolni, hogy a kiteljesedés még ennél is későbbre tolódott. Kovács Ábel fürdőigazgató 1893-ban is célként, nem eredményként jelölte meg a fürdőhelyi egyenlőséget, vagyis a rendi eredetű, státuszokhoz kötött mintázatok még nem vesztek sokat erejükből: „[...] az immár a bizottság védelme alá helyezett balaton-füredi társadalmi életben a kasztszellemben nem szabad, hogy helye legyen s minden multság és élvezet az összes fürdővendégeket rang-, állás-, nemzetiség- és valláskülönbség nélkül kell, hogy illesse.”¹⁴⁷ A Trianon utáni idők neobarokk Magyarországon a folyamat íve megtört, hiszen a „legkevésbé kedvezett az antistruktúra teljes körű érvényesülésének az 1920-as, 30-as évek konzervatív és tekintélyelvű társadalomképe, amely időről időre átütött a demokratikus kísérletek szövetén”.¹⁴⁸ Ily módon ha a fürdőket, s így Balatonfüredet, nem is nevezhetjük a polgárosodás motorjának, hozzájárulásuk a modernizációs folyamathoz, a polgárosodáshoz kétségbevonhatatlan. Vitatkozni csak mértékén érdemes.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)

IV.A.1.b. Békés Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1825–1826.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

H 13. 1848/1849. évi minisztérium levéltára. Belügyminisztérium. Országglátszati osztály, 6. kútfő Határkérdések/országhatár, megyei és kerületi határok, 1848 (1836).

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (MNL TML)

XIII.2. Augusz család iratai, 1836.

XIII.9. Csapó család iratai, 1827.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely (MNL VaML)

XIII.18. Szentgyörgyi Horváth család levéltára, 1850–1851.

¹⁴⁶ Kiss 2012: 34.

¹⁴⁷ Balaton Füred. *Esztergom és Vidéke* 1893. július 16. 2.

¹⁴⁸ Schleicher 2018: 141.

- Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém (MNL VeML)
XII.IV.h. A Szent Benedek Rend tihanyi apátságának levéltára. Üdülőhelyi (balatonfüredi Savanyúvízre és fürdőre vonatkozó) iratok, 1847–1866.
- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg (MNL ZML)
IV.1.b. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1844.
- Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, Pannonhalma (PBFL)
Aa. Acta archiabbatiae, 1865.
- Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont (PTE PEK) Történeti Gyűjtemények Osztálya (TGyO), Klimó Könyvtár (KK)
Kelemen József kanonok gyűjteménye (KJ), 1842–1852.

Balaton-Füredi Napló, 1861.

Egyenlőség, 1895–1904.

Életképek, 1845.

Esztergom és Vidéke, 1893.

Honderü, 1845–1847.

Pesti Napló, 1854.

Testvériség, 1888.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1984: *A reformkor Balatonja*. Budapest.
- Balázs Kovács Sándor 2016: „Pöstyénben sok nevezetes esmeretségeket tettem”. A tolnai köznemesség fürdője a reformkorban. In: Gaál Zsuzsanna – K. Németh András (szerk.): *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXXVIII*. Szekszárd, 403–465.
- Blahe Lujza 1920: *Életem naplója*. Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1985: The Market of Symbolic Goods. *Poetics* (14.) 13–44. DOI: 10.1016/0304-422x(85)90003-8.
- Buza Péter (szerk.): 1994: *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Budapest.
- Frankenburg Adolf 1985: Az ágyak és szekrények alatt is turkáltak. In: Tóth Gyula (szerk.): *A föld megöszült*. I. kötet. (Magyar Századok.) Budapest, 109–140.
- Frazer, James G. 2005: *Az aranyág*. (Osiris Könyvtár. Antropológia.) Budapest.
- Garay János 1887: Füred. In: *Garay János összes munkái*. (Szerk. Ferenczy József.) V. kötet. Budapest, 295–302.
- Gerencsér Miklós 1997: *Újdonászi ódonágok Veszprém Vármegyéről 1857–61-ből*. Pápa.
- Gerhard Péter 2010: A politika személyessége. *Budapesti Negyed* (68.) 2. 181–209.
- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest.
- Gyarmati Enikő 2015: 1914 – a júliusi válság régi-új historiográfiai olvasatai az első világháború centenáriuma. *Századok* (149.) 3. 711–753.
- Haraszthy Samu 1843: Fürdői kalandok. I. Füred. *Magyar Életképek* (1.) 2. 104–113.
- Hasenfeld Manó 1885: *Gyógyhelyeink és ásványvizeink*. Budapest.

- Hasenfeld Oszkár 1899: *Bártfa gyógyfürdő. Szemle az 1898. évi fürdőidény fölött*. Budapest.
- Horváth Bálint 1848: *A Füredi-savanyúvíz s Balaton környéke*. Magyaróvár.
- Hudi József 1989: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. In: Bilkei Irén (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiából, 1988*. (Zalai Gyűjtemény 28.) Zalaegerszeg, 109–135.
- Hudi József 2008: *A balatonfüredi színházak és színészet története (1831–1861)*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 42.) Balatonfüred.
- Hudi József (s. a. r.) 2012: *Voyta Adolf visszaemlékezései*. Pápa.
- Hudi József (s. a. r.) 2015: *Balatonfüredi panaszkönyv, 1836–1840*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 74.) Balatonfüred.
- Hudi József 2019: Véghely Dezső visszaemlékezései III. *Acta Papensia* (19.) 3–4. 309–378.
- Huszár Imre 1863: Balatoni saisonok. In: Balázs Sándor – Huszár Imre – Rózsaági Antal (szerk.): *Nayad. Fürdő-album*. Pest, 70–77.
- Jalsovics Aladár 1878: *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*. Budapest.
- Jalsovics Aladár 2008: *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*. (Szerk. Lichtneckert András.) Balatonfüred.
- Katona Csaba (szerk.) 2008a: *Écsy László fürdőigazgató naplói, 1850–1852, 1856*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 38.) Balatonfüred.
- Katona Csaba (szerk.) 2008b: „Füreden az idén először nékem hozatik szerenád...” *Slachta Etelka balatonfüredi naplója, 1841*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 37.) Balatonfüred.
- Katona Csaba 2008c: A szerencsejátékos haszonbérő és a „professionatus spielerek”. Egy pillantás a reformkori társadalom peremvidékére. *Acta Papensia* (8.) 1–2. 27–50.
- Katona Csaba 2009: A balatoni nyár – anno 1861. In: Paksy Zoltán (szerk.): *Zalai Történeti Tanulmányok 2009*. (Zalai Gyűjtemény 67.) Zalaegerszeg, 191–231.
- Katona Csaba 2012: „Hírességét az tette, hogy mindenki ismerte, minden valódi ok nélkül”. Adatok Bizay Mihály életéhez. *Bárka* (20.) 2. 88–92.
- Katona Csaba 2012–2017: Akik nem illettek egymáshoz: Charlotte Strachan és Zichy-Ferraris Manó házasságának tragikus története. *Moson Megyei Műhely* (14–20.) 83–102.
- Katona Csaba 2014: *Professionatus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából* (A Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 71.) Balatonfüred.
- Katona Csaba 2016: *A magyar beau monde. Esszék és tanulmányok Balatonfüred múltjából*. (A Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 76.) Balatonfüred.
- Katona Csaba 2019: „Mellyben mindenki, külömbség nélkül részülhet”. Zsidó fürdővendégek a balatonfüredi fürdőben a 19. században. In: Gecsényi Lajos – Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest, 8–16.
- Katona Csaba 2020: Haza, szabadság, hullám, szerelem és Deák Ferenc: a Balaton-Füredi Napló (1861–1863). *Médiakutató* (31.) 3. 11–21.
- Kerényi Éva 2017: *Fürdőélet a 19. századi Gömörben*. Budapest.
- Kiss Zsuzsanna 2012: Hagyományos és modern kulturális határok. Zala megye nyilvános élete az 1860-as években. *Acta Sociologica* (5.) 1. 29–35. DOI 10.15170/AS.2012.5.1.3.

- Kiss Zsuzsanna 2020: *Az egyedüli tér. Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában.* (Compass. Társadalomtörténeti Tanulmányok 1.) Budapest.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* (Talentum 15.) Budapest.
- Kósa László 1997: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapiok története.* (Kőrösök Vidéke 5.) Gyula, 76–108.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában.* Budapest.
- Kossuth Lajos 1842: Caledoscop. V. Balaton-Füred. *Pesti Hírlap* 1842. július 7. 557–558.
- Kovács Emőke 2013: *A régi idők Balatonja. Egy különös táj különös története.* Budapest.
- Krúdy Gyula 1971: Fürdővendégek névsora. In: Krúdy Gyula: *Vadszőlő.* Budapest, 62–64.
- Lichtneckert András 1990: *A balatonfüredi-csopaki borvidék története.* Veszprém.
- Lichtneckert András (s. a. r.) 2008: *Écsy László fürdőigazgató naplója, 1863–1892.* (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 41.) Balatonfüred.
- Lichtneckert András 2010: A balatonfüredi fürdőbizottság létrejötte és működése. In: Lichtneckert András: *A balatonfüredi fürdőbizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1855–1917.* (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 58.) Balatonfüred, 5–40.
- Lichtneckert András 2013: *A balatonfüredi savanyúvíz gyógyfürdő története az alapítástól az államosításig, 1702–1949.* Balatonfüred.
- Mangold Henrik 1876: Balaton-Füred gyógyhatályainak és gyógyhelyi viszonyainak rövid rajza. In: Bátorfi Lajos (szerk.): *Adatok Zalamegye történetéhez.* I. kötet. Nagykánizsa, 289–310.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim.* (Szerk. Sebes Katalin.) Budapest.
- Mikszáth Kálmán 2015: A leghíresebb magyar fürdő. *Irodalmi Magazin* (3.) 1. 21.
- N. N. 2018: Aprónyomtatványok a 19. századi Balatonfüred életéből. *TGYO Blog.* <https://tgyoblog.wordpress.com/2018/07/19/apronyomtatványok-a-19-szazadi-balatonfured-eletebol/> – utolsó letöltés: 2021. január 18.
- Nagy Anita 2020: „Szépen várjuk a fényes fürdővendég-koszorút”. Écsy László füredi fürdőigazgató 1854-es naplója. *MúzeumCafé* (14.) 3. 177.
- Orzovszky Károly 1857: *Orvosi jelentés 1856-ki Balaton-Füredi fürdő-évszokról.* Pest.
- Petneki Áron 1982: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: Borza Tibor – Dr. Rózsa Miklós – Dr. Draveczy Balázs (szerk.): *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve 1982.* Budapest, 146–169.
- Petneki Áron 1991: Múzsák szabadságon. Az idő múltatásának kultúrtörténete a magyarországi fürdőhelyeken (1815–1848). *Helikon* (37.) 1–2. 240–249.
- Petneki Áron 1995: A füredi fürdővendég. *Rubicon* (6.) 1–2. 31.
- R. György 1868: Balatonfüredi levelek IV. *Nyír* 1868. október 3. 2.
- Radnai Dániel Szabolcs 2018: Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásiban. *Irodalomismeret* (26.) 3. 53–74.
- Rudnay Józsefné Veres Szilárda é. n.: *Emlékeim, 1847–1917.* Budapest.
- Saly Noémi 2016: Morzsák a balatoni gasztrokultúrából. *Somogy* (44.) 3. 70–76.
- Schleicher Vera 2018: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között.* Budapest.

- Schumpeter, Joseph 1982: A vállalkozó. In: Lengyel György (összeáll.): *A vállalkozó. Történeti gazdaságsszociológiai válogatás.* (Szociológiai füzetek 28.) Budapest, 29–59.
- Schweitzer Gábor 2019: „... itt mindenki izraelita”? A zsidók és a békeidő fürdője. In: Lichtmann Tamás (összeáll.): *Az Ungvári. Tanár és tudós.* Budapest, 34–56.
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása.* Budapest.
- Simmel, Georg 1994: Bridge and Door. *Theory, Culture & Society* (11.) 5–10. DOI: 10.1177/026327694011001002.
- Sombart, Werner 1998: A kapitalizmus természete és létrejötte. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája.* Budapest, 49–61.
- Szekfű Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest.
- Takáts József 2007: Genus Migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1897-es szövegben. In: Takáts József: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok.* Budapest, 254–266.
- Tarczy Lajos 1836: Füredi emlékezetek. Naplóból. *Rajzolatok a Társasélet és Divatvilágból* 1836. szeptember 7. 572–575.
- Tóth Árpád 2005: Önszervező polgárok. *A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban.* (A Múlt Ösvényén.) Budapest.
- Weber, Max 1995: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest.